

Dergi ana sayfası: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pausbed>

Araştırma Makalesi

Atıf Bilgisi: Tosun, İ. (2026). Bozkırın sosyo-politik tipolojisi: Khazanov'un göçebe Devlet anlayışı üzerine bir inceleme. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 74, 195- 215. <https://doi.org/10.30794/pausbed.1757308> / <https://izlik.org/JA84BE45UD>

BOZKIRIN SOSYO-POLİTİK TİPOLOJİSİ: KHAZANOV'UN GÖÇEBE DEVLET ANLAYIŞI ÜZERİNE BİR İNCELEME*

İlkay TOSUN¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ilkaytosun@aksaray.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3380-7591>

Öz

Bu çalışma, Anatoly Khazanov'un göçebe devlet anlayışını ve bu anlayışın literatürdeki konumunu incelemektedir. Khazanov'un, göçebe toplumların siyasal yapılanmalarını yalnızca içsel dinamikler üzerinden değil, yerleşik toplumlarla kurdukları karşılıklı ve asimetrik ilişkiler bağlamında ele alan yaklaşımı, hâkim Marksist ve Weberyen devlet kuramlarıyla ilişkisi içinde değerlendirilmiştir. Çalışmada ayrıca şeflik ve erken devlet tartışmaları çerçevesinde Khazanov'un göçebe devleti nasıl konumlandığı açıklanarak, göçebe siyasal örgütlenmelerine yönelik sınıflandırması analitik biçimde ele alınmaktadır. Bu değerlendirmeler, Avrasya bozkırlarına özgü siyasal biçimlerin yerleşik merkezli evrimci modellerle tam olarak açıklanamayacağını göstererek, göçebe toplumların siyasal örgütlenmelerine dair alternatif ve bağlamsal bir yorum geliştirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Göçebe devlet, Khazanov, Erken devlet, Şeflik, Avrasya bozkırı.

A SOCIO-POLITICAL TYPOLOGY OF THE STEPPE: AN ANALYSIS OF KHAZANOV'S UNDERSTANDING OF NOMADIC STATES

Abstract

This study examines Anatoly Khazanov's conception of the nomadic state and the position of this conception within the broader literature. Khazanov's approach, which interprets the political organization of nomadic societies not solely through their internal dynamics but through the asymmetric and reciprocal relations they established with sedentary neighbors, is analyzed in relation to dominant Marxist and Weberian theories of the state. The study also discusses how Khazanov positions nomadic polities within the debates on chiefdoms and early states and evaluates his classification of nomadic political formations. Taken together, these discussions demonstrate that the political structures of the Eurasian steppe cannot be fully explained through sedentary-centered evolutionary models, and the study aims to develop an alternative and context-sensitive interpretation of nomadic political organization.

Keywords: Nomadic state, Khazanov, Early state, Chiefdom, Eurasian steppe.

* Bu çalışma, 2021–2022 yıllarında Ankara Üniversitesi Yönetim Bilimleri Kürsüsünde Prof. Dr. Birgül Ayman Güler tarafından yürütülen “Devlet Bilimi Metodolojisi” isimli lisansüstü dersi kapsamında, dersin asistanı olarak görev aldığım süreçte hazırladığım ders notlarından hareketle geliştirilmiş ve kapsamlı bir incelemeye dönüştürülmüştür. Bu vesileyle, değerli katkıları için Prof. Dr. Sayın Birgül Ayman Güler'e ve derse katılan kıymetli öğrencilere teşekkürlerimi sunarım.

Yayımlanan makalenin telif hakkı, CC BY 4.0 lisansı kapsamında yazara aittir. Bu lisansın bir kopyasını görmek için şu adresi ziyaret ediniz: <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

1. GİRİŞ

Göçebe toplumların siyasal yapıları, tarihsel ve kuramsal literatürde uzun süre boyunca çoğunlukla ikincil ve geçici yapılar olarak değerlendirilmiş, devletin oluşumu ise neredeyse istisnasız biçimde yerleşik ve tarıma dayalı toplulukların gelişim çizgisiyle ilişkilendirilmiştir. Marx'tan İbn Haldun'a, Weber'den çağdaş devlet kuramcılarına uzanan geniş perspektifli düşünsel gelenek, göçebeliği devletin "öncesi" ya da "kenarında" konumlandıran evrimselci bir çerçeveyi beslemiştir. Bu yaklaşımların dışında duran Anatoly M. Khazanov ise göçebe toplumları dış dünya ile etkileşimleri temelinde ele alan özgün bir çerçeve geliştirmiştir. Ona göre göçebe devlet ne yerleşik devlete indirgenebilir ne de onun evrimine içkin bir ara aşama olarak anlaşılmalıdır. Bununla birlikte, Khazanov'un göçebe toplumları devlet olarak görme potansiyeli de çeşitli sınırlarla kuşatılmıştır. Her ne kadar göçebe siyasal örgütlenmeyi özgün bir form olarak tanımlasa da bu yapının siyasal niteliklerinin yerleşik devletle aynı düzeyde olmadığını, genellikle geçici, ilerlemeci olmayan ve dış etkenlere bağımlı bir yapıda kaldığını vurgulamaktadır. Buna rağmen Khazanov'un göçebe toplumların iç dinamiklerine yaptığı vurgu, literatüre önemli katkılar sunmaktadır. Özellikle, insanlık tarihini çizgisel ve aşamalı bir ilerleme olarak tasvir eden baskın sosyal bilim paradigmalarına uymayan yapısıyla göçebe toplumların özgüllüğünü tanımlaması kayda değerdir. Ne Weberyen ne de Marksist aşamalı gelişim şemalarında göçebe devlete açık bir yer bulunmaması, bu toplulukların söz konusu şemalara zorla yerleştirilmesinin analitik olarak sorunlu sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. Bu çalışma, Khazanov'un göçebe devlet kuramını şeflik ve erken devlet gibi kavramlarla karşılaştırmalı biçimde ele almakta ve onun göçebeliği ayrıksı değil, kendine özgü bir siyasal formasyon olarak kavramsallaştırma çabasını merkeze almaktadır.

Khazanov'un Göçebe ve Dış Dünya adlı temel eserinin Türkçeye çevrilmiş olmasına ve çalışmalarının Türk akademisinde bilinirlik kazanmasına rağmen, Khazanov'un göçebe devlet anlayışını doğrudan ele alan bağımsız ve kapsamlı bir inceleme bulunmamaktadır. Türkiye'de Khazanov'a yönelik ilgi çoğunlukla genel göçebelik tartışmaları veya devlet kuramına ilişkin çerçeveler içinde dolaylı atıflarla sınırlı kalmaktadır. Khazanov'un geliştirdiği yaklaşımın kuramsal temellerini, metodolojik tercihlerinin gerekçelerini ve literatürdeki yerini sistemli biçimde değerlendiren çalışmalar henüz ortaya konmamıştır. Mevcut değerlendirmeler birkaç kitap incelemesi ile sınırlıdır (bkz. Yılmaz, 2016; Çelik, 2024). Khazanov'un göçebe siyasal örgütlenmeye ilişkin yorumları, yalnızca Türk devletlerinin tarihsel formasyonunu anlamak açısından değil, aynı zamanda Türklerde devletleşmenin "yalnızca dış dinamiklerle mümkün olabileceği" yönündeki indirgemeci tezlere eleştirel bir karşılık geliştirmek bakımından da önem taşımaktadır. Khazanov'un yaklaşımını incelemek, bir yandan göçebe toplumlara ilişkin etkili bir kuramsal çerçeveyi anlamayı, diğer yandan da bu çerçevenin açıklama gücünü ve sınırlılıklarını Türk bozkır siyasal deneyimleri üzerinden yeniden değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Bu nedenle yalnızca açıklayıcı değil, aynı zamanda sorgulayıcı bir bakışla ele alınması gereken Khazanov'un görüşleri, bu çalışmada kuramsal dayanakları ve analitik varsayımları çerçevesinde yeniden tartışmaya açılmaktadır.

Bu inceleme, Anatoly M. Khazanov'un Avrasya bozkırlarına ilişkin beş temel çalışmasına dayanmaktadır. Khazanov'un Göçebe ve Dış Dünya (2015-orijinal ilk baskı 1984-) adlı eserinde geliştirdiği "göçebe-yerleşik karşılıklı bağımlılık" yaklaşımı, çalışmanın kuramsal eksenini oluşturmaktadır. Göçebe toplulukların sosyo-ekonomik örgütlenmesine ilişkin çözümlemelerde ise *Characteristic Features of Nomadic Communities in the Eurasian Steppes* (1978) başlıklı çalışmasındaki segmentasyon, hareketlilik ve siyasal otoritenin dalgalı niteliğine dair değerlendirmelerden yararlanılmıştır. Göçebe siyasal biçimlerinin tarihsel gelişimi ve devlet benzeri yapılarla ilişkisi, Erken Devlet Çalışmasının Bazı Kuramsal Sorunları (1993) başlıklı katkısındaki kuramsal tartışmalar üzerinden ele alınmaktadır. Bunun yanında Khazanov'un görece daha yeni *Nomads of the Eurasian Steppes in Historical Retrospective* (2003) adlı çalışması, göçebeliğin dünya tarihindeki konumuna ve uzun dönemli dönüşüm dinamiklerine ışık tutmaktadır. *Steppe Nomads in the Eurasian Trade* (2019) ise ekonomik etkileşim ağlarının siyasal örgütlenme üzerindeki belirleyiciliğini değerlendirmemize imkân sağlamaktadır. Böylece çalışma, Khazanov'un göçebe devlet tipolojisini kendi eserleri içindeki bütünlüğü temelinde ve Avrasya bozkır toplumlarına ilişkin tarihsel-anlamlandırıcı bir perspektifle

incelemektedir. Khazanov'un yaklaşımı, Lattimore, Barfield, Irons ve Golden'in katkılarıyla şekillenen ilişkisel kuramsal hatla birlikte okunmaktadır. Ayrıca şeflik ve erken devlet literatürü (Service, Earle, Claessen & Skalnik) karşılaştırmalı çözümlemeyi güçlendirmektedir. Marksist ve Weberyen devlet kuramları ise Khazanov'un göçebe devlet tipolojisinin hangi teorik arka planda konumlandığını ortaya koymak üzere kullanılmıştır. Böylece çalışma, Khazanov'un göçebe devlet anlayışını hem kendi teorik bütünlüğü içinde hem de onu önceleyen geniş tarihsel-antropolojik literatür bağlamında çok katmanlı bir perspektifle değerlendirmektedir.

Çalışma dört bölümde Khazanov'un göçebe devlet kuramını sosyo-politik bir tipoloji çerçevesinde analiz etmeyi amaçlamaktadır. İlk bölümde, göçebe toplumların yalnızca ekonomik yapıları üzerinden değil, aynı zamanda çok katmanlı sosyal formasyonlar olarak değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmakta; Khazanov'un pastoralizm türlerine dayalı sınıflandırması eşliğinde göçebe toplumların dış dünya ile kurduğu etkileşimci yapı tartışılmaktadır. İkinci bölüm, insanlık tarihini aşamalı ve evrimsel bir çizgide yorumlayan Marksist ve Weberyen açıklamalara Khazanov'un nasıl yaklaştığını ve neden göçebe devlete bu tarih anlatılarında yer bulamadığını ele almaktadır. Üçüncü bölümde, siyasal antropoloji literatüründe önemli bir yer tutan şeflik ve erken devlet tartışmaları bağlamında Khazanov'un özgün yaklaşımı konumlandırılarak kuramsal katkıları değerlendirilmiştir. Son bölümde ise Khazanov'un göçebe devlet sınıflandırması ayrıntılı biçimde çözümlenmekte; özellikle Avrasya bozkır kuşağına özgü siyasal örgütlenmelere dair tespitleri tipolojik ve tarihsel bağlamda ele alınmaktadır.

2. GÖÇEBE TOPLUMLARININ YAPISAL ÖZELLİKLERİ VE İÇ-DIŞ DİNAMİKLER EKSENİNDE ETKİLEŞİM ANALİZİ

Göçebelik tanımına dair literatürde iki temel yaklaşım öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, göçebeliliği iktisadi yapılarla sınırlı olmayan, hareketliliğe dayalı bir hayat tarzı olarak tanımlarken; ikincisi, tarımı tamamen dışlayan ya da onu ikincil bir faaliyet olarak kabul eden gezgin pastoralist yaşam biçimini göçebeliliğin esas kıstası olarak görmektedir. Khazanov ise her iki yaklaşımın sınırlarını aşarak göçebeliliği, üretim tarzı, sosyal örgütlenme biçimi ve dış dünya ile kurduğu ilişkiler üzerinden çok katmanlı bir toplumsal yapı olarak kavramsallaştırmaktadır (Khazanov, 2015: 93). Khazanov'un göçebeliliği yalnızca ekonomik yapıyla sınırlamayan çok katmanlı kavramsallaştırması önemli olmakla birlikte, bu yaklaşımın göçebe toplumların kendi iç kurumsal kapasitesini nispeten zayıf değerlendirme eğilimi taşıdığı da görülmektedir. Özellikle Orta Asya ve Avrasya bozkırındaki erken Türk siyasal oluşumlarının dış etkilere indirgenmeden anlaşılabilmesi için, iç örgütlenmenin tarihsel sürekliliğini daha güçlü biçimde hesaba katmak gerekir.

İlk olarak sosyal örgütlenmeye bakıldığında, göçebelerin basit ve homojen bir sosyal yapı arz etmekten uzak olduğu görülmektedir. Khazanov, herhangi bir göçebe topluluğun toplumsal yapısını analiz ederken, birden fazla tipolojiyi eş zamanlı olarak dikkate almak gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda üç temel düzlemde söz etmektedir: İktisadi düzlem, şecere düzlemi ve sosyo-politik düzlem (Khazanov, 2015: 226). İktisadi düzlem, bireyden başlayarak çekirdek grup, ikinci ve üçüncü seviye gruplar üzerinden göçebe birime kadar uzanmaktadır. Şecere düzlemi, soy ilişkilerine göre örgütlenen bir yapı sunmaktadır. Aile, küçük soy (micro lineage), büyük soy (macro lineage), klan, sekiyon ve kabile gibi ardışık yapılar bu düzlemde anlam kazanmaktadır. Bu çok katmanlı yapı, göçebe toplumların içsel karmaşıklığını ve siyasal örgütlenme potansiyelini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

Khazanov'a göre, göçebe toplumların sosyal yapısı hiyerarşik olmakla birlikte, bu yapı hem gerçek akrabalık ilişkilerine hem de kurgusal atalara dayalı kolektif inançlara yaslanmaktadır. Hiyerarşinin alt kademelerinde akrabalık bağları fiili ve biyolojik temellere dayanırken, üst kademelerde toplumsal bütünlüğü sağlamak amacıyla ortak bir soy miti işlevselleştirilmektedir. Ancak Khazanov soy hiyerarşisine dayalı kıdem ilkesinin göçebeler arasında genellikle istikrarlı bir biçimde uygulanmadığını belirtmektedir. Göçebe toplumlarda ailenin merkezi bir üretim birimi olduğu konusunda görüş birliği bulunmakla birlikte, hangi aile modelinin baskın olduğu konusu tartışmalıdır. Krader geniş aile yapısının tüm bozkır toplumlarında hâkim olduğunu savunsa da Khazanov bu görüşe temkinli yaklaşmaktadır.

Özellikle İskitler ve Hunlar gibi erken dönem göçebelerinde küçük aile birimlerinin daha yaygın olduğuna işaret eden veriler bulunduğunu belirtmektedir (Khazanov, 1978: 123). Nitekim çekirdek aile yapısının göçebe yaşam tarzıyla daha uyumlu olduğuna dair güçlü emareler mevcuttur. Bununla birlikte, kan bağına dayanan ve sosyal-ekonomik dayanışma içinde olan akraba aile gruplarının da göçebe toplumlarda yaygın olduğu görülmektedir. Bu gruplar genellikle birlikte hareket eder ve kabilesel yapının en küçük birimini oluşturarak topluluğun iskeletini meydana getirmektedir. Göçebe toplumların üst düzey sosyal yapıları (alt kabile, kabile, kabile birliği) ise esnek ve amorf bir karaktere sahiptir. Bu üst yapılar, dışarıdan gelen grupları kısa sürede içine alıp asimile edebilecek biçimde yeniden örgütlenebilme yeteneği göstermektedir. Bu yönüyle göçebe sosyal yapısı hem bütünlüğünü koruyabilen hem de dışsal değişimlere uyum sağlayabilen dinamik bir sistemdir (Khazanov, 1978: 123). Khazanov göçebelerin mekân algısının yalnızca ekonomik, toplumsal ve siyasal boyutlarla sınırlı değerlendirilse de onların duygusal, estetik, dini ve yerle kurdukları manevi bağ gibi felsefi yönlerinin büyük ölçüde ihmal edildiğini belirtmektedir. Kendi çalışmalarında bu alanı özellikle dışarda bıraktığını ifade etmekle birlikte, bu boyutun önemli ama henüz yeterince araştırılmamış bir alan olduğunu kabul etmektedir. Bu vurgu, göçebe toplumların sadece üretim tarzı ya da siyasal yapıları üzerinden değil, aynı zamanda mekâna dair algı ve deneyimleri üzerinden de incelenmesi gerektiğine işaret eden Khazanov'un metodolojisini ortaya koymaktadır (Sodnompilova, 2019: 37).

Pastoral göçebeliğin en uzmanlaşmış biçimi, belirli yapısal ve işlevsel özelliklerle tanımlanabilmektedir. Khazanov'a göre bu toplumsal-ekonomik modelde hayvancılık, ekonomik faaliyetin temelini oluştururken, tarım ya tamamen yoktur ya da oldukça sınırlı bir rol oynamaktadır. Üretim tarzı, yıl boyunca serbest otlatma esasına dayalı kapsamlı bir karakter taşımaktadır: Hayvanlar ahırlarda tutulmaz ve onlar için yem stoklanmaz. Bu ekonomi biçimi, belirli otlak bölgeleri içinde veya bu bölgeler arasında mevsimsel hareketliliği zorunlu kılmakta ve bu hareketliliğe tüm topluluk ya da en azından büyük bir kısmı katılmaktadır. Göçebe pastoral üretim esas olarak geçim amaçlıdır; kâr odaklı olmasa da takas ekonomisine dayalı değişim ilişkileri göze çarpmaktadır. Sosyal örgütlenme, esasen akrabalık bağlarına dayanmakta olup, Avrasya bozkırları ile Yakın ve Orta Doğu'daki göçebelerde gerçek ya da kurgusal soy çizelgeleri ve segmenter yapılarla desteklenmektedir. Son olarak, pastoral göçebelik yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda hareketli yaşam tarzına özgü kültürel ve siyasal özellikleri de içeren özgün bir toplumsal formasyon olarak değerlendirilmelidir (Khazanov, 2003: 26).

Göçebe fetihlerinin tarihsel etkileri uzun süredir araştırmalara konu olmakla birlikte, Khazanov'un da dikkat çektiği üzere, sınırlı insan gücü ve ekonomik kaynaklara sahip bu toplumların yüzyıllar boyunca askerî açıdan nasıl bu denli güçlü kalabildikleri meselesi yeterince derinlemesine ele alınmamıştır. Her bir tarihsel örneğin özgün koşulları bulunduğu açık olmakla birlikte, bu durumun temelinde göçebe toplumların toplumsal örgütlenmesinde görülen gelişmemiş işbölümü ile geniş tabanlı sosyal katılım yatmaktadır. Yerleşik toplumlarda savaş, genellikle uzmanlaşmış ve profesyonel bir etkinlik olarak belirli sınıflara özgülenirken; göçebe toplumlarda savaş, neredeyse tüm erkek bireylerin – ve bazı İslam öncesi toplumlarda gerektiğinde kadınların – doğrudan katılım gösterdiği kolektif bir faaliyet olmuştur. Bu toplumlarda savaşçılık, yalnızca bir meslek değil, yaygın ve toplumsal bir rol olarak örgütlenmiştir. Özellikle atlı savaşçılık pratiği, göçebelerin askerî hareketlilik ve etkinlik düzeyini ciddi biçimde artıran yapısal bir avantaj sağlamaktaydı. Bu yönüyle göçebe toplumlar, askeri gücü yalnızca devletin merkezileşmesi yoluyla değil, toplumsal yapılarındaki yaygın katılıma dayalı olarak üretmişlerdir (Khazanov, 2003: 31). Sosyal düzlemin yanı sıra ekonomik ilişkiler düzeyinde bakıldığında ise göçebelerin mülkiyet yapısı iki temel ekseninde şekillenmektedir: Hayvanlar üzerinde özel mülkiyet ve otlaklar üzerinde ortak kullanım hakkı (Khazanov, 2015: 228). Bu ikili yapı hem bireysel hem de kolektif üretim biçimlerinin iç içe geçtiği bir iktisadi düzenin varlığına işaret etmektedir. Ortak mülkiyet ilişkileri, göçebe birimlerin iç bütünlüğünü korurken; özel mülkiyet, bireysel statü ve farklılaşmaların temel belirleyeni olarak öne çıkmaktadır.

Khazanov'un göçebe toplumlara ilişkin en temel tezlerinden biri, pastoral göçebelerin tarih boyunca hiçbir zaman tam anlamıyla otonom olmadıkları; ekonomik ve siyasal düzeyde sürekli olarak yerleşik dünyayla kurulan ilişki ve ağlara bağımlı oldukları yönündedir. Bu yaklaşımını en kapsamlı biçimde

Göçebe ve Dış Dünya isimli klasik eserinde geliştirmiştir. Uluslararası Antropolojik ve Etnolojik Bilimler Birliği'nin (IUAES) Göçebe Halklar Komisyonu tarafından Yaşam Boyu Başarı Ödülüne layık görülen Khazanov hakkında, ödül komitesi başkanı Kathleen A. Galvin, onun bu tezi "antik dönemden modern zamana kadar pastoral göçebelerin hiçbir zaman bütünüyle bağımsız olmayıp, yerleşik dünya ile kurdukları ekonomik ve siyasi ilişkilere bağımlı oldukları" şeklinde özetleyerek vurgulamıştır. Bu değerlendirme, Khazanov'un göçebelik çalışmalarına yaptığı özgün ve disiplinlerarası katkının altını çizmektedir (Galvin, 2010: 2).

Barfield, Irons ve Khazanov gibi araştırmacılar, pastoral göçebelerin yalnızca kendi iç dinamikleriyle değil, aynı zamanda komşu yerleşik tarım toplumlarıyla kurdukları ilişkiler üzerinden anlaşılması gerektiğini güçlü biçimde ortaya koymuşlardır. Bu yaklaşımın kökeni, Owen Lattimore'un Inner Asian Frontiers of China (1940) adlı çalışmasına kadar uzanır. Lattimore, göçebe toplumların özgünlüğünün, yalnızca iç gelişim süreçleriyle değil, kültürel ekoloji ve yerleşik komşularla olan karşılıklı etkileşim çerçevesinde ele alınması gerektiğini savunmuştur. Bu görüş, daha sonra Khazanov ve Barfield tarafından teorik olarak geliştirilmiştir. Khazanov, büyük göçebe toplumların (erken devlet aşamasındaki yapılar) oluşumunu, göçebeler ile dış, yerleşik çevreleri arasındaki asimetrik ilişkilerle açıklamış; Barfield ise göçebelerin siyasi merkezileşme düzeyinin, komşu tarım toplumlarının siyasal entegrasyon düzeyiyle doğrudan bağlantılı olduğunu öne sürmüştür. Böylece göçebelerin devletleşme süreci, artık "yerleşik toplumdan alınan bir model" olarak değil, çift taraflı ve karşılıklı bir tarihsel dinamik olarak yorumlanmaktadır. Bu yaklaşımı, Peter Golden da Doğu Avrupa bozkırlarına ilişkin çalışmalarıyla desteklemiş ve bozkır siyasal gelişiminin yerleşik dünya ile dolaylı bağları üzerinden şekillendiğini göstermiştir (Bondarenko, 2023: 14).

Khazanov'un değerlendirmesine göre, pastoral üretim biçimi, tarıma dayalı ekonomilere kıyasla bağımsız bir sistem oluşturma gücüne sahip değildir ve genellikle yerleşik toplumların ekonomik ve siyasal baskılarıyla ilişki içinde ele alınmalıdır (Khazanov, 2015: 162). Bu yaklaşım, temel olarak Lattimore'un "göçebe bağımlılığı" kuramına dayanmaktadır. Lattimore, 1940 yılında yayımlanan ve Pasifik İlişkileri Enstitüsü için hazırladığı Çin'in İç Asya Sınırları adlı eserinde, göçebe toplumların hem çevresel koşullara hem de komşu yerleşik tarım toplumlarına bağlı olduklarını ileri sürmüştür. Gözleme dayalı bu çalışma, Çin'in İç Asya sınır bölgelerinde yapılan saha araştırmalarına dayanmaktadır. Lattimore'a göre, bozkır topluluklarının Çin gibi yerleşik medeniyetlerle bütünleşememelerinin temel nedeni, gelişme çizgilerinin farklı olmasıdır. Çin, toprağa dayalı bir mülkiyet sistemine sahipken, bozkır toplumlarında meraların kullanımı serbest dolaşım ilkesiyle ilişkilidir. Bu bağlamda, bir mera üzerinde geçici kullanım hakkına sahip olmak, o alan üzerinde bir mülkiyet hakkı doğurmaz. Lattimore'un bir diğer önemli katkısı, göçebe toplumların örgütsel biçimlerinin yerleşik toplumlardan farklı olduğu kadar, karmaşık sosyo-politik süreçler yaratabilecek potansiyele sahip olduklarını vurgulamasıdır. Bu doğrultuda, göçebe ve yerleşik toplumlar arasındaki temaslar, yalnızca yerleşik olanın göçebeyi dönüştürdüğü tek yönlü bir süreç değil; her iki tarafı da dönüştüren karşılıklı bir etkileşim ilişkisi biçiminde değerlendirilmelidir. Lattimore, İç Asya tarihinin bu çift yönlü karakterini vurgulayarak, bozkır toplumlarının da Çin kadar dönüşüm geçirdiğini ifade etmektedir (Lattimore, 1940: 475). Khazanov da bu yaklaşımı benimseyerek, göçebeliği bağımsız bir üretim tarzı olarak değil, dış dünya ile olan ilişkisine göre biçimlenen bir sosyo-ekonomik formasyon olarak ele almaktadır. Bu çerçevede, göçebe toplulukları pastoralizm türlerine göre sınıflandırmaktadır. Bu sınıflandırmada, toplulukların yetiştirdikleri hayvan türlerinin iktisadi ve coğrafi koşulları belirleyici unsur hâline gelmektedir. Khazanov'un geliştirdiği dört aşamalı tipoloji göçebeliği tarım-pastoralizm, yerleşiklik-göçebelik eksenleri üzerinde konumlandırmaktadır.

Peter B. Golden'a göre, Khazanov'un çalışmaları göçebe toplumların siyasal yapılarını çözümleme konusunda önemli bir katkı sunmakta; Göçebe ve Dış Dünya adlı eseri ise göçebe-yerleşik etkileşimini ele alan literatürde öne çıkan değerlendirmeler arasında yer almaktadır (Golden, 2018: 25). Khazanov'un yaklaşımına paralel biçimde Golden, göçebe devletlerin oluşumunu yalnızca iç dinamiklerle açıklamanın yetersiz olduğunu, bu yapıların şekillenmesinde dışsal etkenlerin belirleyici bir yer tuttuğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda, tarım toplumlarının sağladığı ürün ve kaynaklara

erişim zorunluluğu, göçebe devletin teşekkülünde temel bir katalizör işlevi görmektedir. Dolayısıyla göçebe devletin doğuşu, sadece içsel sosyo-politik dönüşümlere değil, aynı zamanda yerleşik toplumlarla kurulan dışsal iktisadi ve siyasal ilişkilere de dayanmaktadır. Golden'a göre göçebelerin hareketlilik temelli yaşam tarzı, onlara savaşta stratejik bir üstünlük sağlamakla birlikte, aynı zamanda topluluk üyelerinin toplumsal yapıdan kopuşuna imkân tanıyan dinamik bir nitelik de arz etmektedir. Bu hareketlilik, geleneksel anlamda siyasi kurumsallaşmanın ve sınıf temelli yapının kalıcılığını zorlaştırmaktadır. Golden, bu nedenle göçebe siyasi sistemlerinin klasik anlamda "devlet" olarak tanımlanabilecek yapıları nadiren karşıladığını ifade etmektedir. Onun tanımına göre, "göçebe devlet" statüsü, esas olarak "yönetici" ve "ikincil tabaka" biçiminde yapılandırılmış göçebe toplulukların siyasi organizasyonunu ifade eder. Bazı örneklerde ise, yönetici soyu göçebe geçmişe sahip olan ve göçebeler tarafından kontrol altına alınmış yerleşik toplumlar da daha geniş bir perspektiften bakıldığında 'göçebe devlet' kategorisine dahil edilmektedir (Golden, 2015: 335).

Khazanov, pastoralist toplumları tanımlarken dört temel tipoloji öne sürmektedir: (1) Sığırtaç hayvancılığı (transhumance), yani mevsimsel kısa mesafeli hayvan otlatma hareketleri; (2) Yarı yerleşik pastoralizm (agro-pastoralizm), göçün sınırlı olduğu, tarımın baskın geçim yöntemi olduğu model; (3) Yarı göçebe pastoralizmi, yıl boyunca hareketliliğin sürdüğü, hayvancılığın birincil, tarımın ise ikincil geçim kaynağı olduğu yapı; ve nihayet (4) tam pastoral göçebelik, tarımın neredeyse tamamen yok olduğu ve hayvancılığın mutlak egemenliğe sahip olduğu geçim biçimi (Khazanov, 2015: 37). Bu sınıflandırma, tarım ile pastoralizm, yerleşiklik ile gezginlik arasında uzanan bir yelpazeye karşılık gelir. Böylelikle göçebeliliği yalnızca bir "yerleşik olmama" hali olarak değil, kendine özgü üretim ve yaşam tarzlarına sahip, içsel çeşitlilik barındıran bir sosyal form olarak ele almayı sağlamaktadır.

Khazanov, hareketli çobanlığa dayalı göçebe yaşam biçimlerini coğrafi ve ekonomik ölçütlere göre sınıflandırarak, farklı göçebelik tiplerinin tarihsel ve çevresel koşullarla şekillendiğini ileri sürmektedir. Bu çerçevede şu göçebelik biçimlerini tanımlamaktadır: Kuzey Avrasya tipi (tundra bölgesinde ren geyiği çobanlığına dayalı), Yakın Doğu tipi (Kuzeydoğu Afrika'yı da kapsayan deve temelli sistemler), Orta Doğu tipi (Türkiye, İran ve Afganistan gibi geçiş bölgelerinde görülen karma formlar), Doğu Afrika tipi (taşımaya hayvanı kullanılmadan sığır çobanlığına dayalı) ve Yüksek İç Asya tipi (Tibet'te gözlemlenen dağlık alan pastoralizmi) (Khazanov, 2003: 26). Khazanov'un sınıflandırmasından da görüldüğü üzere göçebelik olgusu, yalnızca belirli bir coğrafyaya veya döneme özgü istisnai bir durum olarak değerlendirilmemelidir. Khazanov'a göre pastoral göçebelik, geçmişte Avustralya ve sınırlı ölçüde Amerika kıtası dışında kalan tüm dünya bölgelerinde görülmüş, birçok kültürün ve toplumun karşılıklı etkileşimini mümkün kılmış hem ekonomik hem de sosyal ve tarihsel özellikleriyle evrensel bir karakter kazanmıştır. Bu yönüyle göçebelik, modern iktisadi sınıflandırmalara kolayca sığdırılamayan çok boyutlu bir toplumsal formasyon olarak ele alınmalıdır. Khazanov'un analizinde merkezi yer tutan pastoralizm kavramı, oldukça geniş bir çeşitliliğe ve esnekliğe sahiptir. Sadece bir iktisadi geçim modeli olmaktan öte, pastoralizm, göçebeliliğin sosyal ve siyasal yapısını da şekillendiren temel dinamiklerden biridir (Khazanov, 2015: 37,93-102). Bu çalışmanın özellikle son bölümünde, söz konusu çeşitlilik içinden Türklerin göçebe devlet deneyimini de açıklamak üzere yalnızca Tuna havzasından Kuzey Çin'e kadar uzanan geniş kuşakta şekillenen Avrasya bozkır tipi göçebe devletlere odaklanılmaktadır.

Göçebe toplulukların ekonomik ve toplumsal dokusunda uzmanlaşmanın sınırlılığı dikkat çekici bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Ernest Gellner'in ifade ettiği üzere, göçebe topluluklar, üyelerine sadece ekonomik değil, aynı zamanda kültürel ve siyasal sorumluluklar da yüklemekte ve bu bağlamda birey çoban olmanın ötesinde bir anlatıcı, savaşçı ve topluluk temsilcisi rolünü de üstlenmektedir. Gellner'in bu tespiti, uzmanlaşmanın eksikliğinin göçebe toplumlarda toplumsal katmanlaşmayı engelleyen temel faktörlerden biri olduğunu ortaya koymaktadır (Gellner, 2015: 10). Bu durum, aynı zamanda göçebe toplumların toplumsal eşitlik seviyesinin yüksek olmasını ve bireylerin savaş, ekonomik üretim ve siyasal kararlara katılım konularında etkin roller üstlenmesini beraberinde getirir. Göçebe yaşam tarzının sunduğu bu çok yönlülük, Khazanov'un da belirttiği üzere, Avrasya bozkırlarında yaygın olan atlı savaşçılıkla birlikte düşünüldüğünde, siyasal güç potansiyelini artırıcı bir işlev görmektedir (Khazanov, 2015: 52).

Khazanov'a göre, göçebelerin sanayi öncesi dönem boyunca yerleşik toplumlar üzerindeki etkisi, yani göçebe toplumların tarihsel süreçlerde oynadığı rol, yeterince incelenmemiş ve hâlâ büyük ölçüde anlaşılmamış bir alandır. Tarihsel araştırmalar çoğunlukla yerleşik toplumların göçebeler üzerindeki etkisini merkezine alırken, bu ilişkinin tersi yönü—göçebelerin siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda yerleşik toplumlar üzerindeki dönüştürücü gücü—ihmal edilmiştir. Özellikle uzun dönemli tarihsel gelişmeler söz konusu olduğunda bu boşluk daha da belirginleşmektedir. Khazanov, bu çarpıklığın düzeltilmesinin birincil olarak tarih disiplininin sorumluluğunda olduğunu belirtir ve göçebe toplumların tarihteki aktif fail konumunun yeniden değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu çağrı, göçebeliği pasif, çevresel bir kategori olarak gören yaklaşımlara karşı, göçbeleri tarihsel değişimin öznesi olarak konumlandıran kuramsal bir perspektifin önemine işaret eder (Kaufmann, 2000: 14)

Khazanov, pastoral göçebeliğin durağan bir ekonomik form olarak etiketlenmesine karşı çıkmaktadır. Bu üretim biçiminin, "geleneksel" toplumsal yapı içinde kaldığı sürece ekonomik büyüme potansiyelinin sınırlı olduğunu da kabul etmektedir. Meraların taşıma kapasitesi gibi doğal kısıtlar, hayvancılığın ölçeğini belirlerken; göçebeliğin teknolojik dönüşümden büyük ölçüde yalıtılmış olması, onu genişleyebilen bir ekonomi olmaktan uzaklaştırmaktadır. Khazanov'a göre pastoral topluluklar asla tam anlamıyla durağan değildir, ancak özelleşmiş ve sınırlı bir ekonomik nişe sıkışmıştır. Kapsamlı tarımın yoğun tarıma evrilebilmesine benzer biçimde, göçebeliğin de teknolojiye dayalı yapısal dönüşümlerle modern endüstriyel sisteme entegre olma potansiyeli bulunmaktadır. Ne var ki bu geçişin ne zaman ve nasıl gerçekleşeceği belirsizdir. Daha önemlisi, böyle bir dönüşüm, pastoralist toplulukların mevcut sosyal ve kültürel dünyalarının ciddi biçimde yıkılmasına veya dönüşmesine yol açacaktır. Khazanov, pastoral göçebelerin oldukları gibi "korunmasının" da onları donmuş, folklorik bir 'hayvanat bahçesi kabilesi'ne dönüştürme riskini taşıdığını belirtir. Bu bağlamda, geleneksel göçebe toplulukların modernleşmesi, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda ağır bir sosyo-kültürel bedel içeren, karmaşık ve sancılı bir geçiştir (Kaufmann, 2000:17).

3. İNSANLIK TARİHİ AÇIKLAMALARINDA GÖÇEBELERİN BULUNMAYIŞI VE YENİ KURAMSAL KONUMLANDIRMA ÇABASI

Batı düşüncesinde insanlık tarihine dair geliştirilen kuramsal açıklamalar, toplumsal evrimi çoğunlukla tarımcı, şehirli ve yerleşik toplumlar ekseninde değerlendirmektedir (Güler, 2023: 140). Bu yaklaşım, uygarlığı devletli, yazılı ve merkezi örgütlenmiş toplumlarla özdeşleştirirken; göçebe yaşam biçimini tarih öncesine ait, geçici ve "durdurulmuş uygarlık" olarak tasvir etme eğilimindedir. Doğrusal ya da döngüsel-evrimsel olarak kurgulanan bu anlatılarda doğu çok değişken, batı ise belirlidir ve doğunun sadece tarımsal ve yerleşik uygarlıkları temel alınmaktadır (Güler, 2023: 143-144). Göçebe yapılar ise geçici, düzensiz sapmalar olarak görüldüklerinden sınırlı ve hatalı genellemelerle yer bulmaktadır. Böylelikle göçebe toplumların tarihsel deneyimlerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Oysa sorun artık göçebe yaşam tarzını bu evrim şemalarından birine dâhil etmek değil, onu kendi iç dinamikleriyle bağımsız bir toplumsal form olarak tanımlayabilmektir (Güler, 2023: 198). Bu çerçevede, göçebe toplumları tarihsel bir özne olarak konumlandırmayı amaçlayan Khazanov'un yaklaşımı, hem Batı-merkezli tarih anlatılarına karşı eleştirel bir duruş geliştirmekte hem de insanlık tarihine alternatif bir okuma imkânı sunmaktadır. İnsanlık tarihini gelişimsel ve aşamalı bir süreç olarak ele alan iki temel sosyal bilim paradigması; üretim tarzlarına dayalı ekonomik belirlenimci Marksist yaklaşım ile kültürel değerler ve anlam dünyasına odaklanan Weberyen çizgideki medeniyet yaklaşımıdır. Khazanov bu yaklaşımlar arasında özellikle Marksist kuram üzerine daha derinlikli analizler geliştirmiştir; zira çağdaşı olduğu Sovyet araştırmacılarla yürüttüğü entelektüel tartışmalar büyük ölçüde bu kuramsal çerçevede şekillenmiştir.

Khazanov'un göçebe toplumlara ilişkin geliştirdiği yaklaşım, klasik Marksist oluşumlar teorisiyle önemli ölçüde çatışmaktadır. Marksist perspektife göre, devlet ancak üretici güçlerin gelişimi ve sınıf mücadelesi gibi içsel nedenlerle ortaya çıkabilmektedir. Oysa Khazanov, Skythian Society's Evolution (1975) gibi erken dönem çalışmalarından itibaren göçebe siyasal örgütlenmesini yalnızca içsel mekanizmalarla değil, özellikle yerleşik toplumlarla kurulan asimetrik ve karşılıklı bağımlı ilişkiler

üzerinden açıklamıştır. Bu görüşler, dönemin Sovyet akademik ortamında revizyonist olarak değerlendirilmiştir. Khazanov'un dışsal ilişkilere yaptığı vurgu, Lattimore ve Barfield tarafından temsil edilen etkileşimci yaklaşım ile uyumlu olmakla birlikte, Sovyet sonrası Rus literatüründe göçebeliliği hâlâ büyük ölçüde iç dinamiklerle açıklamaya çalışan çalışmalardan belirgin biçimde ayrılmaktadır. Bu nedenle Khazanov'un çalışmaları, göçebe politogenezi açıklamada tek yönlü evrimci modellere karşı önemli bir kuramsal kırılma noktası oluşturmaktadır. Bondarenko'ya göre, gitgide daha fazla araştırmacı tarafından benimsenen ve göçebe toplumların tarihsel gelişimini yalnızca içsel evrimsel dinamiklerle değil, yerleşik toplumlarla kurulan karşılıklı ve asimetrik ilişkiler ağı üzerinden açıklamaya çalışan bu yaklaşım, özellikle dünya-sistem kuramı ile daha da güçlenme potansiyeli taşımaktadır (Dmitri M. Bondarenko, 2023: 14-15). Benzer şekilde Kradin de Khazanov'un görüşlerinin klasik Marksist içe kapalı gelişim modelinin sınırlarını aşarak göçebeliliği dış çevre ile kurulan ilişkiler doğrultusunda ele alan yeni bir yönelim sunduğunu vurgular. Bu yönelim, zamanla Rus literatüründe de etkisini göstermiş ve Lattimore–Khazanov–Barfield çizgisinde dışsal etkileşimleri merkeze alan bir araştırmacı kuşağının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Kradin, 2003: 172). Bu yaklaşım, göçebe politogenezi tek yönlü evrim şemalarından kurtarması bakımından önemli bir açılım sağlamakla birlikte, göçebe siyasal gelişmeyi neredeyse bütünüyle dış dinamiklerin türevi olarak okuma riskini de taşımaktadır. Khazanov ve onu izleyen etkileşimci literatür, yerleşik toplumlarla kurulan asimetrik ilişkileri açıklayıcı bir değişken olarak öne çıkarırken, göçebe toplulukların kendi iç kurumsallaşma kapasitesini ve siyasal yenilik üretme potansiyelini kısmen arka planda bırakmaktadır.

Khazanov, insanlık tarihinin gelişim aşamalarından herhangi birine göçebe devletlerin neden yerleştirilemeyeceğini, sırasıyla ilkel-komünal, Asya tipi ve köleci-feodal aşamalarından her bir aşama için açıklamaktadır. Khazanov, göçebe toplumların, Marksist tarihsel materyalizmde ilk aşama olarak kabul edilen ilkel komünal toplum kategorisine yerleştirilmesini problemli bulmaktadır. Ona göre, pastoral göçebelik gibi gelişkin bir uzmanlaşma düzeyi taşıyan yaşam biçimlerinin, geçimlik (subsistence) ekonomiye dayalı klasik "ilkel toplum" tasnifiyle açıklanması hem kavramsal hem de ampirik açıdan yetersizdir. Khazanov, pastoral göçebeliliğin iktisadi esaslarını açıklarken, onun "ilkel" karakterini de teknik bir düzlemde ele almaktadır. Hayvanların yıl boyunca açık meralarda bakılması, ahır sistemlerinin kullanılmaması gibi unsurlar, göçebeliliği yerleşik tarım toplumlarından ayıran temel niteliklerdendir. Ancak bu "ilkel" karakter, bir gerilik ya da evrimin ilk basamağı olma anlamında değil, belirli bir çevresel koşula uygunlaşma biçimi olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle, göçebeliliğin ilkel komünal topluma denk düşen bir aşama olarak görülmesi hem tarihsel hem de kuramsal düzlemde sorgulanmalıdır (Khazanov, 2015: 94). Khazanov, öncelikle göçebe ekonomilerdeki uzmanlaşmanın, ilkel geleneksel ekonomilerdeki uzmanlaşmadan niteliksel olarak farklı olduğunu vurgular. İlkel komünal toplumlarda üretim ve uzmanlaşma, temel yaşam ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik sınırlı bir çaba olarak ortaya çıkarken, pastoral göçebelik daha karmaşık bir iktisadi uzmanlaşmayı ifade eder. Ancak bu uzmanlaşma, her şeye rağmen göçebe toplumların kendi kendine yeterli olmasını sağlamaz. Nitekim Khazanov, pastoral göçebeliliğin yapısal olarak tek yönlü ve kırılğan bir iktisadi temele dayandığını, bu nedenle göçebeliliğin daima iktisadi olmayan fakat tamamlayıcı siyasi ve sosyal pratiklerle desteklenmek zorunda olduğunu ileri sürmektedir (Khazanov, 2015: 162). Bu bağlamda göçebe yaşam biçimi, salt üretim temelli bir kategoriye indirgenemez; aksine, sürekli değişen dışsal koşullara uyum sağlamak için farklı iktisadi, siyasal ve askeri stratejilerle iç içe geçmiştir. İlkel komünal toplumun statik ve içe kapalı doğasından farklı olarak, göçebe toplumlar dış dünyayla sürekli etkileşim içinde olan dinamik yapılar arz etmektedir. Ayrıca Khazanov, terminolojik düzeyde de önemli bir ayırım yapar. Ona göre, yerleşik olmayan toplulukların tümüne "göçebe" demek yanıltıcıdır. Avcı ve toplayıcı toplulukları "gezici" (wandering) olarak tanımlarken, pastoral üretime dayanan toplulukların "göçebe" (nomadic) olarak adlandırılması gerektiğini savunmaktadır. Bu ayırım, göçebeliliğin belirli bir iktisadi rasyonalite ve üretim sistemine sahip olduğunu vurgulamak bakımından önemlidir (Khazanov, 2015: 94).

Marksist şemanın bir başka tartışmalı kategorisi olan Asya tipi üretim tarzı (ATÜT) konusunda ise Khazanov'un doğrudan bir gönderme yapmadığı dikkati çekmektedir. Bu suskunluk, göçebe toplumların ATÜT içinde konumlandırılmasının kuramsal bir belirsizlik taşıdığına dair dolaylı bir eleştiri

olarak okunabilir. Bilindiği üzere, ATÜT kavramı, özellikle merkezi siyasal otoritenin toprağa dayalı kolektif mülkiyet üzerinde belirleyici olduğu, köylü topluluklarının siyasal yapıdan ayrı düşünülmediği üretim biçimlerini tanımlamak için geliştirilmiştir. Ancak göçebe toplumlar ne toprağa bağlı üretim yapmakta ne de merkezi bürokratik tahakkümle sürdürülen vergi sistemlerine sahip bulunmaktadır.

Son olarak göçebelerin kölecî- feodal aşamasına yerleştirme çabalarına yönelik eleştirilerini Sovyetlerdeki göçebe toplumları açıklama tarzı üzerinden eleştirmektedir. Khazanov, Sovyetler Birliği'nde özellikle 1930 ve 1940'lı yıllarda gelişen Marksist antropoloji geleneğinin, göçebe toplumları da evrimsel tarih şeması içerisine yerleştirmeye çalıştığını belirtmektedir. Khazanov, bu yaklaşımın kökeninde hem Batı'daki Avrupa-merkezli ilerlemeci tarih anlayışının, hem de Sovyet Marksizminin beslendiği pozitivist bilim paradigmasının bulunduğunu ileri sürmektedir. Marks ve Engels'in toplumsal evrim şemasını oluştururken yararlandıkları ilk antropolojik referansların büyük ölçüde Kitâb-ı Mukaddes rivayetlerine, Darwinci evrim teorisine ve Morgan gibi evrimci antropologların kuramlarına dayandığını hatırlatmaktadır. Ona göre Sovyet antropologlarının bu yaklaşımı benimsemekteki asıl motivasyonu, yalnızca bilimsel değil, aynı zamanda siyasal bir meşruiyet üretme çabasıyla da ilgilidir: Bozkır toplumlarını Sovyet sistemine entegre etmenin yollarını, tarihsel materyalizm şeması içinde açıklayarak meşrulaştırmak. Bu çerçevede, göçebelerde "kölelik kurumu" ve "feodal unsurlar"ın varlığının "keşfedilmesi" pek de şaşırtıcı değildir (Khazanov, 2015: 88). Ancak Khazanov'a göre bu tür yaklaşımlar, göçebe toplumların özgül toplumsal yapılarını yerleşik merkezli ve ön kabullere dayalı kavramsallaştırmalarla yorumlama eğiliminin bir sonucudur. Gerçekten de göçebe toplumlarda, belirli bir sosyal eşitsizlik gözlemlenebilir. Khazanov, bu eşitsizliğin çoğu zaman köleliğe benzer tek taraflı bağımlılık ilişkileriyle şekillendiğini ifade etmektedir. Hâkim konumdaki kabileler veya aristokratik elitler, kendilerine tâbi kişi ve grupları ekonomik ve siyasal olarak sömürmekte, karşılığında ise onlara koruyuculuk rolü üstlenmektedir. Bu yapı, yüzeysel olarak kölecilik ilişkisini andırsa da Khazanov'a göre göçebe topluluklarda bu tür ilişkiler, ekonomik çeşitliliğin ve yapısal derinliğin yetersizliği nedeniyle kalıcı sınıflaşma ve kurumsal kölelik düzeni yaratacak ölçüde gelişmemiştir (Khazanov, 2015: 270). Bu nedenle Khazanov, göçebe toplumlardaki aristokrasinin varlığını inkâr etmeksizin, bu yapının klasik kölecî toplumlar gibi üretime dayalı bir sınıf sömürsüne dönüşmediğini ileri sürmektedir. Göçebe aristokrasisi, topluluğun içindeki itibarını artı ürün üretimi veya kurumsallaşmış köle emeği üzerinden şekillenen bir ekonomik altyapıdan değil; askeri liderlik, soy bağı ve dış ilişkilerdeki başarı gibi dinamiklerden almaktadır. Öte yandan Khazanov, göçebelerin başka toplumlara yönelik ideolojik yaklaşımlarında "köle" kavramının farklı bir anlam taşıdığını da vurgular. Örneğin göçebelerin, tarımla uğraşan yerleşik toplulukları küçümseyici biçimde "köle" olarak nitelendirmesi, gerçek anlamda bir kölelik kurumuna değil, tarıma ve toprağa bağlı yaşama biçimine yöneltmiş sembolik bir aşağılama olarak değerlendirilmelidir (Khazanov, 2015: 271 ve 274). Göçebeler için tarımla uğraşmak, savunmasız topraklara gereksiz emek harcamak ve özgürlüğü sınırlayan bir yaşam biçimiyle özdeşleşmek anlamına gelmektedir. Khazanov'un bu çözümlemesi, göçebe toplumları kölecilik aşamasına yerleştirme girişimlerinin yalnızca kavramsal değil, ideolojik yansımalarla şekillenmiş yorumlar olduğunu göstermektedir. Ona göre göçebe topluluklardaki bağımlılık ilişkileri, sınıf temelli değil, daha çok statü ve hami-tâbi ilişkileri bağlamında değerlendirilmelidir. Bu yönüyle göçebe toplumlar, klasik kölecilik aşamasının üretim tarzı koşullarını taşımamakta ve bu evreye yerleştirilmekte zorlanmaktadır.

Khazanov, göçebe toplumları tarihsel evrim şeması içinde "feodalizm" kategorisine yerleştirme çabalarını açık bir biçimde eleştirirken ve bu tür sınıflandırmaların kavramsal bulanıklık ve coğrafi anakronizm de içerdiğini ileri sürmektedir. Göçebe toplumların siyasal örgütlenmelerini değerlendirirken, Khazanov feodalizmin kavramsal sınırlarını Avrupa bağlamına özgü görür ve bu bağlamın göçebe devletler üzerine uygulanmasının teorik olarak yanıltıcı olabileceğini öne sürer. Ona göre, göçebe sistemler farklı toplumsal ve iktisadi dinamikler barındırdığı için, feodalizm kategorisi bu yapılara dair açıklamada yetersiz kalmaktadır. (Khazanov, 2015: 432). Sovyet akademik geleneğinde, özellikle Vladimirtsov'dan (1934) bu yana "göçebe feodalizmi" kavramı sıkça tartışılmış, ancak bu tartışmalar çoğu zaman teorik netlikten yoksun olmuştur. Khazanov, bu kavramın hem kısa ömürlü ve dönemsel göçebe devletler, hem de bu devletlerin içindeki göçebe alt toplumlar açısından kullanılıp kullanılamayacağı sorusunun dahi açık biçimde yanıtlanmadığını belirtir. Ona göre, her iki düzeyde de

“feodalizm” kavramının kullanımı yanıltıcı benzetmelere dayanmaktadır (Khazanov, 2015: 430). Bir diğer unsur, göçebe aristokrasisinin topluluğun koruyucu ve önderi olarak oynadığı işlevsel roldür. Ancak bu yapıların varlığı, Marksist anlamda sınıfsal bir ayrışmaya işaret etmemektedir; çünkü göçebe toplumlar, yeterli derecede iktisadi farklılaşmaya sahip değildir. Göçebe aristokrasisinin varlığına rağmen, bu topluluklarda toplumsal sınıfların oluşumu için gerekli üretim çeşitliliği ve artı ürün düzeyi bulunmamaktadır. Bu nedenle Khazanov, tarihsel olarak Avrupa toplumsal yapıları çerçevesinde gelişmiş olan feodalizm kavramının, göçebe topluluklar için geçerli bir açıklama modeli oluşturmadığını savunmaktadır. Dahası, göçebe devletlerin bünyesinde yer alan yerleşik nüfus kesimlerinin bile bu terimle tanımlanmasının sorunlu olabileceğini özellikle vurgulamaktadır (Khazanov, 2015: 432).

Khazanov’un bu konudaki yaklaşımı, “Feodal ve benzeri terimler, benzerlikleri öne çıkartır fakat farklılıkların üzerini örter” şeklindeki görüşüyle büyük ölçüde örtüşmektedir (Lattimore, 1979: 488). Zira feodalizmin ne olduğuna ilişkin kuramsal belirsizlikler devam ederken—sosyo-ekonomik bir yapı mı, siyasal bir düzen mi olduğu sorusu hâlâ tartışmalıyken—bu kavramın göçebe toplumlara uygulanması, göçebeliliğin kendine özgü niteliklerini görünmez kılmaktadır. Khazanov’a göre, feodalizmin gerek siyasal hiyerarşi gerek toprak-mülkiyet ilişkileri bakımından öne çıkan hiçbir belirleyici özelliği, göçebe toplumlarda baskın değildir. Bu noktada Khazanov, tartışmayı daha da derinleştirmek amacıyla iki farklı klasik feodalizm tanımına atıf yapmaktadır. İlki, Aron Gurevich’e aittir ve feodalizmi, “büyük ölçekli toprak sahipleriyle, küçük üreticiler arasındaki uyumsuzluk” ve “ekonomi dışı zor araçlarıyla artı ürünün el konulması” biçiminde tanımlamaktadır. İkinci tanım ise Marc Bloch’a aittir ve feodalizmin temelini “tebaa konumundaki köylülük, fief sisteminin yaygınlığı, uzman savaşçı sınıfın varlığı, vassallık ilişkileri ve bu sistemin içinde aile ile devletin kurumsal sürekliliği” olarak özetlemektedir (Khazanov, 2015: 431-432). Ancak Khazanov’a göre, bu tanımların her ikisi de göçebe toplulukların toplumsal, iktisadi ve siyasal dokusuyla örtüşmemektedir. Ayrıca, merkezi monarşinin bulunmayışı ya da aristokratik grupların varlığı gibi unsurlar da tek başına bir toplumu feodal olarak nitelendirmek için yeterli değildir. Khazanov bu bağlamda, göçebe siyasal yapılar içinde ortaya çıkan tabakalaşmanın toprak temelli hiyerarşilere değil, daha çok soy ilişkilerine, savaş yeteneğine ve dış dünya ile kurulan siyasi-askeri ilişkilere dayandığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla, göçebe topluluklar ne üretim biçimi ne de siyasal örgütlenme tarzı açısından klasik feodal yapılarla örtüşmektedir. Bu nedenle, göçebe topluluklar için “feodalizm” gibi evrenselleştirilmiş kavramların kullanımı, açıklayıcı olmaktan çok örtücü ve yanıltıcı bir işlev görmektedir. Bu bağlamda, pastoral göçebe ekonomisinin gelişiminde varsayılan “üretici güçlerin” gibi süreçlere ilişkin açıklamaları hem eksik hem de tek yönlü bulmaktadır. Khazanov, göçebe toplumların yalnızca kendi iç dinamikleriyle sınıfsal farklılaşmaya evrilmelerine dair tek bir ikna edici örneğin bile sunulamadığını vurgulamaktadır (Khazanov, 2015: 313).

Sovyet antropoloji çevrelerinde de bu konuda yekpare bir görüş birliği olmadığını belirten Khazanov, araştırmacıların iki ana eğilim etrafında kümелendiğini ifade etmektedir. İlki göçebe ve yerleşik toplumlar arasında tarihsel gelişim bakımından esaslı bir fark olmadığını ve her iki tip topluluğun evrimsel aşamaları aynı ilkeler doğrultusunda geçirdiğini savunan antropoloji çevresidir. İkincisi ise Khazanov’un da Markov ile yer aldığı göçebelerin gelişim çizgisinin dış dünya ile olan ilişkilerden bağımsız değerlendirilemeyeceğini ve göçebe yapının dönüşümünün, bu dışsal bağlamlarla doğrudan ilişkili olduğu yaklaşımıdır.

Khazanov, farklı teorik eğilimlerin göçebe toplulukların evrimini açıklamada çeşitli açılardan katkı sunduğunu teslim etse de kendi yaklaşımını bu çizgilerin ötesine konumlandırmaktadır. Ona göre göçebelilik, ne yalnızca pastoral yaşamın ekolojik çevreye ekonomik uyumu, ne de içsel çelişkilerle sınıflı topluma doğru evrim geçiren özerk bir üretim tarzıdır. Aksine, göçebe toplulukların sosyo-politik yapıları ve bu yapıların değişim yönü, esasen onların dış dünya ile olan ilişkilerine ve bu dış dünyanın kendine özgü özelliklerine bağlı olarak şekillenmektedir (Khazanov, 2015: 314). Bu nedenle, göçebelilik ancak ilişkisel, çok düzlemli ve bağlamsal bir kuramsal çerçeveye kavranabilmektedir.

Khazanov insanlık tarihinin gelişimi açıklamalarından ikincisi olan Weberyen medeniyetler yaklaşımı açısından da göçebe toplumları değerlendirmektedir. Göçebe devletlerin gelişimi lineer, sürekli bir

evrim çizgisinden ziyade, sıklıkla kesintilere ve geriye dönüşlere açık, dalgalı bir seyir izlemektedir. Bu yapılar, sabit ve kurumsallaşmış bir bürokrasiye dayalı değil, büyük ölçüde çevresel ve dışsal faktörlerle şekillenen, geçici merkezîyetçilik özellikleri taşırmaktadırlar. Bu yönüyle Khazanov, göçebe siyasal düzenlerin Weberci otorite tipolojileriyle birebir örtüşmediğini vurgulamaktadır. Yine de belirli durumlarda, geleneksel otoritenin yanı sıra savaş başarıları sonucu ortaya çıkan karizmatik önderlik biçimlerine de rastlandığını belirtmektedir. Khazanov'a göre, Weber'in tanımladığı üç otorite tipi—geleneksel, karizmatik ve bürokratik—göçebe toplumların siyasal yapılanmasını tam anlamıyla açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Göçebe liderlerin bir kısmı, soy temelli meşruiyete dayanan geleneksel otoriteyle örtüşen özellikler taşısa da bu liderlerin çoğu karizmalarını esasen askeri ya da siyasi başarılarına borçludurlar. Bu bağlamda, Cengiz Han gibi figürler Khazanov tarafından karizmatik otoriteye örnek olarak gösterilmekte, ancak bu karizmanın Weberyen anlamda doğuştan veya kutsal bir kaynaktan değil, pragmatik başarıdan beslendiği vurgulanmaktadır. Öte yandan, bazı liderlerin yalnızca karizmalarına dayanarak göçebe topluluklar üzerinde siyasal otorite kurdukları da gözlemlenmektedir. Ancak Khazanov, bu otorite biçimlerinin kalıcı ve kurumsal yapılar üretmediğini, özellikle yerleşik alanların fethi gibi istisnai durumlarda mevcut bürokratik aygıtın kısmen devralınması yoluyla sınırlı bir bürokratik otoritenin uygulanabildiğini ifade etmektedir. Ona göre, bürokratik otorite göçebe toplumlarda ancak reisliğin daha ileri bir siyasal form kazandığı dönemlerde gözlemlenebilir bir durumdur. Khazanov, ayrıca göçebe liderlik yapılarında, karar alma süreçlerine etki edebilecek meşru ve zorlayıcı güçlerin varlığının, yerleşik toplumlara kıyasla daha yaygın olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda, Batılı antropologların sıkça dile getirdiği gibi göçebe reislik yapılarının teokratik bir niteliğe sahip olduğu iddialarına da eleştirel yaklaşmaktadır. Khazanov'a göre, göçebe önderliğin kutsallık atfı çoğu zaman yetersiz ve istisnai örneklerle dayanmakta, dolayısıyla göçebe toplumları yapısal olarak teokratik rejimler olarak tanımlamak bilimsel olarak savunulabilir değildir (Khazanov, 2015: 280).

Khazanov, tarihsel sürecin analizinde evrensel gelişim çizgileri yerine, bölgesel ve kültürel farklılıkları esas alan bir yaklaşımı benimsemektedir. Ona göre, tarihsel gelişim “medeniyetler” terimiyle açıklanmaya çalışılsa da bu kavramın taşıdığı anlamsal belirsizlik ve spekülasyon yükü nedeniyle kullanımı problematiktir. Tarihteki büyük dönüşümler, belirli bölgelerde ortaya çıkan eşsiz coğrafi, ekonomik, sosyal ve kültürel faktörlerin bileşimiyle şekillenmiş; gelişim çizgileri ise deterministik değil, çok boyutlu ve çoğu zaman kesintili olmuştur. Avrasya bozkırlarında yaklaşık üç bin yıllık dönem boyunca siyasal örgütlenme, vatansızlık ve devletleşme formları arasında salınımlı bir seyir izlemiştir. Bu salınım, kendiliğinden evrimsel bir süreçten ziyade, göçebe ve yerleşik toplumlar arasındaki karşılıklı ilişkilerin doğasıyla şekillenmiştir. Dolayısıyla, göçebe toplumların gelişimi tersine çevrilebilir nitelikte olsa da tamamen dairesel değildir; çünkü göçebelerin siyasi ve sosyal karakteri, büyük ölçüde temas hâlinde oldukları yerleşik toplumların niteliğine bağlıdır. Khazanov'a göre, tarihsel örüntü genel olarak benzer kalmakla birlikte, göçebe devlet biçimlerinde zaman içinde bazı yenilikler gözlemlenmiştir. Bu değişimler, esasen yerleşik dünyadaki dönüşümlerin yansımasıdır. Bu çerçevede, Avrasya bozkır göçebeleri, tarih boyunca en başarılı göçebe fatihler olarak öne çıkmış; at sırtındaki savaşçılar, geniş bir coğrafyada (Fransa'dan Hindistan'a kadar) etkili olmuş ve sosyal örgütlenme düzeyleri, diğer bölge göçebelerine kıyasla daha yüksek bir karmaşıklık sergilemiştir (Khazanov, 2003: 35-36).

4. GÖÇEBELERDE SİYASAL ÖRGÜTLENME: ŞEFLİK YA DA ERKEN DEVLET

Şeflik (chiefdom) ve erken devlet (early state) kavramları, her ne kadar devlet öncesi siyasal örgütlenmeleri tanımlamak için kullanılsa da farklı kuramsal geleneklerin ürünüdür. Şeflik, özellikle Amerikan kültürel antropolojisi ve sosyolojisinin geliştirdiği, hiyerarşi ve liderliğin kurumsallaşmaya başladığı ancak bürokratik yapının oluşmadığı siyasal biçimleri açıklayan bir kavramdır (Service, 1975). Erken devlet ise daha çok Avrupa merkezli antropoloji ve devlet kuramının geliştirdiği, siyasal merkezileşmenin belirginleştiği, yönetsel görevlerin ayrıştığı ve ideolojik bir meşruiyet yapısının belirlediği devlet öncesi formasyonları ifade etmektedir (Claessen & Skalnik, 1993). Her ne kadar şeflik ve erken devlet kavramları farklı kuramsal geleneklerden kaynaklansa da, her ikisi de özü itibarıyla “henüz tam anlamıyla devlet olmayan” ara bir siyasal örgütlenme aşamasını tanımlamaktadır. Kavramsal kökenleri ve analitik amaçları farklılık gösterse de bu iki terim, göçebe toplumların

devletleşme öncesi siyasal yapılarını betimlerken büyük ölçüde örtüşen bir anlam taşır. Bu nedenle göçebe siyasal örgütlenmelerin kuramsal konumunu tartışırken, kavramların farklı arka planlarına rağmen işaret ettikleri ortak yapıyı dikkate almak Khazanov'un değerlendirmelerini doğru biçimde konumlandırmak açısından önemlidir. Bununla birlikte, her iki kavramın da göçebe siyasal örgütlenmeyi yerleşik devlet kategorisine göre ölçmesi, bizzat kavramların kendisini analitik olarak tartışmalı hâle getirmektedir. Bunun nedeni kavramsal çerçevelerin, göçebe siyasal biçimlerin kendi içsel mantığını görünür kılmak yerine, onları yerleşik devlet normuna göre konumlandırmasıdır.

Khazanov'a göre göçebe toplulukların tarihsel gelişim sürecinde ulaşabilecekleri en ileri siyasal örgütlenme biçimi, henüz devletin kurumsal yapısına geçilmeden önceki bir aşama olarak tanımlanabilecek yapıdır. Bu aşama, literatürde genellikle "tabakalaşmış toplum" ya da "reislik" (şeflik) kavramlarıyla ifade edilmektedir. Ancak Khazanov, her iki kavramın da bu özgün örgütlenme biçimini açıklamada sınırlı kaldığını belirtmektedir (Khazanov, 2015: 277). Zira "tabakalaşmış toplum" tanımı yalnızca toplumsal farklılaşmanın sosyolojik boyutuna odaklanırken, "reislik" ifadesi siyasal yapıdaki liderlik örüntüsünü yansıtmaktadır. Oysa göçebe toplulukların örgütlenme biçimleri, bu iki düzlemin kesişiminde yer alan, karmaşık ama henüz devlet niteliği kazanmamış ara bir formasyonu temsil etmektedir. Şeflik düzeni, devlet kurumunun henüz oluşmadığı ancak siyasal örgütlenmenin karmaşıktığı toplumlardaki iktidar ilişkilerini anlamaya yönelik teorik bir çabanın ürünüdür (Earle, 2001: 9). Kavram, iki temel varsayıma dayanır: İlki, bu toplulukların devlet kurma kapasitesinden yoksun olduğu; ikincisi ise, devletleşmeye geçişte tarımsal üretim, ekonomik birikim ve örgütsel normlarda yerleşik topluma benzerlik göstermelerinin beklendiğidir.

Şeflikler genellikle devletin öncesinde gelen evrimsel bir aşama olarak tanımlanmaktadır. Ancak kavram, yalnızca yerleşik toplumların değil, göçebe veya yarı göçebe toplulukların siyasal yapısını da açıklamak için kullanılmaktadır. Bu tür sosyopolitik örgütlenmeler, kalıtsal hiyerarşik statü sistemine ve merkezi yönetime sahip olmalarına rağmen, resmi ve hukuksal yaptırım araçlarından yoksundur (Service, 1975: 16). Bu durum, şefliklerin parçalanmaya ve dağılmaya açık olmasını açıklar. Her iki varsayım da devleti yerleşiklik ve tarım temelli bir evrimsel zorunluluk olarak gören yaklaşıma dayanır. Bu çerçevede şeflik düzeni, göçebe toplulukların özgül koşullarını göz ardı eden ve sosyal bilimlerin yerleşik kalıpları içinde kalan bir analiz biçimi olarak eleştirilebilir. Farklı toplumsal gerçekliklerin mevcut kuramlarla açıklanma çabası, bu yapıların eksik ve hatalı değerlendirilmesine yol açmaktadır.

Şeflik kurumu, merkezi bir otoriteye tâbi çeşitli komünal yerleşim gruplarından oluşan, hiyerarşik nitelikteki ilk siyasal örgütlenme biçimlerinden biridir. Bu yapı, toplumsal tabakalaşmanın başlangıç aşamalarını barındırır da merkezîyetçiliğin derecesi konusunda literatürde farklı görüşler mevcuttur. Örneğin, Carneiro, şefliklerdeki merkezi yönetimin yapısının çoğu zaman muğlak ve kırılgan olduğunu, şefin otoritesinin belirgin bir bürokratik aygıtla desteklenmediğini öne sürmektedir (Carnerio, 1981: 50). Benzer biçimde, Khazanov da göçebe toplumlar bağlamında siyasî merkezleşmenin zayıf kaldığını, göçebe şefliklerin çoğunlukla dağınık ve geçici bir otorite yapılanması gösterdiğini vurgulamaktadır (Khazanov, 2015: 278). Khazanov'a göre, göçebe toplumların üst düzey sosyal yapıları yalnızca esnek ve yeniden yapılandırılabilir değil, aynı zamanda askeri-politik örgütlenmenin en belirgin biçimde gözlemlendiği düzlemdir. Bu yapı, özellikle dışa dönük askerî seferler ve başka toplulukların düzenli biçimde sömürülmesi gibi stratejik amaçlar doğrultusunda geçici olarak merkezileşebilir. Ancak genel eğilim, ademi merkezîyetçiliktir; merkezi otorite kalıcı bir yapıya sahip olmaktan ziyade, dışsal fırsatlara bağlı olarak ortaya çıkar ve sonra tekrar dağılmaktadır (Khazanov, 1978: 123).

Khazanov, MÖ 1. binyıldan itibaren Avrasya bozkırlarında yaygınlaşmaya başlayan nispeten büyük siyasal oluşumların yerleşik toplumlarda iyi çalışılmış olan şeflik formunun yapısal olmasa da işlevsel bir karşılığı olduğunu belirtmektedir. Literatürde bu göçebe siyasal birlikler için "kabile birlikleri", "kabile federasyonları" veya "konfederasyonlar" gibi terimler kullanılsa da Khazanov bu kavramların durumu tam olarak yansıtmadığını savunmaktadır. Zira söz konusu birliklerin çoğu zor yoluyla, yani gönüllülükten ziyade güç ilişkileri temelinde oluşturulmuştur. Bu nedenle, terminoloji meselesinin tartışmadan çok uzlaşma konusu olması gerektiğini belirtmektedir. Khazanov'a göre asıl önemli olan, bu

siyasal yapıların örgütlenme doğasını ve işleyişini anlamaktır; isimlendirmeden ziyade iç işleyiş biçimlerine odaklanmak gerekmektedir (Khazanov, 2003: 36).

Göçebe siyasal örgütlenmelerini açıklamada şeflik kadar başvurulan diğer bir kavram ise erken devlettir. Erken devlet kavramı, devletsiz toplumsal yapılardan merkezi otoriteye dayalı siyasal örgütlenmelere geçiş sürecini açıklamaya yönelik teorik bir çabadır. Bu kavram, devletin ortaya çıkışını ani bir kırılmadan ziyade, karmaşık, uzun soluklu ve çok katmanlı bir evrimsel sürecin ürünü olarak görmektedir (Cohen, 1993: 49). Erken devletin tanımlanabilir yapısal unsurları arasında belirli bir topluluğa ait yurttaşlık bağı, tanımlı bir ülke, merkezi bir yönetim aygıtı, fiilî bağımsızlık, üretici güçlerde gelişmişlik ve yöneticilerin meşruiyetini sağlayan ortak bir ideoloji yer almaktadır (Claessen ve Skalnik, 1993: 30). Erken devlet teorisyenlerinden bazıları, bu yapının özellikle göçebe ve yerleşik toplumlar arasındaki etkileşim bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Cohen'e göre, toplumsal eşitsizliklerin derinleşmesi ve göçebe-tarımcı gruplar arasındaki rekabet, İbni Haldun'un klasik teorisinde olduğu gibi devletin ortaya çıkışına zemin hazırlamaktadır (Cohen, 1993: 84-85). Benzer biçimde. Krader'e göre göçebe toplumlar, çevrelerindeki yerleşik siyasal yapıların etkisiyle kendi örgütlenmelerini dönüştürme eğilimi göstermiştir. Bu yorum, tarımsal üretim biçimlerinin belirleyici olduğu klasik evrimci yaklaşıma dayanmaktadır (Krader, 1993: 150). Bu tür indirgemeci bakış açılarına karşı çıkan Carneiro, tarımsal üretim fazlasının her zaman devletleşmeye yol açmadığını, kimi zaman toplumsal durgunluğa (pinekleme) da neden olabileceğini ileri sürmektedir (Carneiro, 1969: 735). Bu tespit, evrimsel gelişmenin doğrusal olmadığına işaret ederek farklı tarihsel biçimlerin varlığına dikkat çekmektedir.

Khazanov'a göre, göçebe devletler, tam anlamıyla yerleşik devlet biçimlerine ulaşmamış, ancak gelişmiş devlet formasyonuna yaklaşan bir ara yapı niteliğindedir. Bu yapılar, göçebe karakterlerini büyük ölçüde korurken, yerleşik ekonomilere egemen olabilen ve göçebe önder zümrelerin kalıcı yönetsel sınıflara evrildiği siyasal örgütlenmeler olarak ortaya çıkmaktadır. Göçebe devletlerin niteliği, Claessen ve Skalnik'in "erken devlet" tipolojisine uygun bir biçimde, genellikle çatışma, fetih ve boyun eğdirme üzerinden şekillenen ilişkiler ağı içinde değerlendirilmektedir. Göçebe topluluklardaki sosyal tabakalaşma, modern sınıf temelli eşitsizliklerden ziyade, topluluk içi görev dağılımı ve liderlik mekanizmaları üzerinden işlemekte, bu nedenle de derinlemesine bir sömürü ilişkisine değil, görece yatay ilişkilerin egemen olduğu bir siyasal örgütlenmeye işaret etmektedir. Bu durum, erken dönem devlet yapılarının zorunlu olarak despotik nitelik taşıdığına dair varsayımları da tartışmaya açmaktadır. Nitekim Khazanov, göçebe çoban toplulukları tarafından kurulan ve despotik olmayan erken devlet örneklerini özellikle vurgulamaktadır. Türk ve Moğol devletlerini örnek gösteren Khazanov, bu yapılarda en yüksek siyasi erk sahibi olan yönetici klanın, yetkiyi kendi içinde paylaşan kolektif bir otorite yapısına sahip olduğunu ve fethedilen tarım bölgelerinde dahi iktidarın despotik bir biçimde merkezileşmediğini belirtmektedir (Khazanov, 1993: 127). Bu noktada göçebe toplumlarda siyasal örgütlenmenin, merkezîyetçi hiyerarşilere dayanan yerleşik modellerden farklı, daha esnek ve dağıtılmış bir otorite sistemine sahip olduğu görülmektedir.

Kradin'in de belirttiği gibi, Khazanov, büyük göçebe toplumların—ki bu yapılar onu erken devlet aşamasına yerleştirir—esas olarak göçebeler ile yerleşik dış çevreleri arasındaki asimmetrik ilişkiler temelinde ortaya çıktığını açık biçimde ortaya koymuştur (Kradin, 2003: 172). Kradin, ilk çalışmalarında (1987, 1992) göçebe toplumların kendi iç evrimleri yoluyla devletleşemeyeceğini savunmuş olsa da 1990'ların başlarında erken devlet kuramının cazibesine kapılarak pozisyonunu geçici olarak değiştirmiştir. Bu dönüşümde, özellikle Khazanov'un göçebe toplumların erken devlet formuna ulaşabildiğine ilişkin görüşleri etkili olmuştur. Khazanov'un, göçebe siyasal yapıları göçebe yapının içsel doğasından kaynaklanan (dispositional) oluşumlar olarak tanımlaması ve bunları ilk devlet kategorisine dahil etmesi, Kradin'in 1994–1996 arasındaki bazı çalışmalarında göçebe imparatorlukları erken devlet olarak sınıflandırmasına yol açmıştır. Ancak bu yaklaşım, Claessen ve Skalnik'in erken devlet teorisindeki belirsizlikler ışığında Kradin tarafından yeniden gözden geçirilmiş ve nihayetinde terk edilmiştir. Zira söz konusu teoride, şeflik ile devlet arasındaki ayrım yeterince açık değildir; aksine, devlet olarak tanımlanan birçok yapı aslında güçlü şeflik özellikleri taşımaktadır. Örneğin, klan

ilişkilerinin baskınlığı, yasal kodların ve profesyonel yönetim personelinin yokluğu gibi unsurlar, bu yapıların klasik anlamda bir devletten çok, karmaşık şeflikler olduğunu göstermektedir. Henri J. Claessen'in 4 Ocak 1993 tarihli kişisel mektubu, bu değişimde önemli bir kilometre taşı olmuştur. Claessen, Kradin'in İngilizce olarak yayımlanan ilk makalesine (1993) dair yazdığı mektubunda, göçebe şefliklerin zayıf yapısına ilişkin vurguların genellenebilirliğini sorgulamış ve "şehirleşme, anıtsal mimari gibi medeniyet göstergelerinin devletin kanıtı olup olamayacağı" konusundaki çekincelerini dile getirmiştir. Claessen ayrıca, devletliğin esas kriterinin profesyonel yönetici sınıfın varlığı olduğunu hatırlatmış ve bu ölçüt yoksa devlet nitelemesinin yapılamayacağını ifade etmiştir. Kradin, bu görüş ve Khazanov'la yürüttüğü uzun yazışmalar ışığında görüşünü şekillendirmiştir. Kradin, erken devlet teorisinin şeflik ile devlet arasında net sınırlar çizemediğini; Khazanov'un olarak göçebe devletler saptamasının ise çoğu zaman gelişmiş şeflikler olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu farkındalık, Kradin'in göçebe siyasal örgütlenmeler konusundaki yaklaşımını kalıcı biçimde yeniden şekillendirmiştir. Claessen ve Skalnik'in ilk çalışmalarında şeflik kavramına yeterince yer verilmemesi ve devletin göstergeleriyle şefliklerin sıklıkla örtüşmesi bu kuramsal bulanıklığı artırmıştır. Nitekim Elman Service ve Timothy Earle gibi araştırmacıların, Claessen'in "ilk devlet" dediği toplumları yalnızca gelişmiş şeflikler olarak tanımlaması da bu eleştiriyi desteklemektedir. Bu bağlamda Kradin, erken devlet teorisinin göçebe toplumlara mekanik biçimde uygulanmasının sorunlu olduğunu ve göçebeliliğe özgü siyasal formların hem şeflik hem de devlet kategorileriyle tam anlamıyla örtüşmeyen özgün yapılar içerdiğini ileri sürmektedir. Bu değerlendirme, aynı zamanda göçebelilik çalışmalarıyla devlet kuramları arasındaki metodolojik gerilimleri de gözler önüne sermektedir (Kradin, 2008: 112-113). Kanımızca, göçebe siyasal örgütlenmeler, devletin "eksik" bir versiyonu değil; kendi tarihsel bağlamı içinde tutarlı, dayanıklı ve çoğu durumda uzun süreli kurumsal pratikler üretebilen özgün siyasal biçimlerdir. Bu nedenle göçebe siyasal formlar, yalnızca devletleşmenin öncesi değil, insanlık tarihinin alternatif ve eşdeğer siyasal organizasyon modelleri olarak ele alınmalıdır.

5. KHAZANOV'UN GÖÇEBE DEVLET TİPOLOJİSİ VE AVRASYA TİPİ BOZKIR DEVLETLERİNE YÖNELİK SAPTAMALAR

Khazanov'a göre, göçebe devletlerin ortaya çıkışı, gelişimi ve nihai kaderi, yerleşik toplumlarla kurdukları asimetrik ve sömürüye dayalı ilişkilerle doğrudan bağlantılıdır. Bu bağlamda "göçebe devlet" terimi, tam anlamıyla kalıcı ya da yapısal bir kategori olmaktan ziyade, geçici ve duruma bağlı bir form olarak değerlendirilmelidir. Göçebe devletler, göçebeler tarafından kuruldukları veya göçebe grupların içinde belirleyici konumda oldukları için bu adla anılsa da tüm örneklerde siyasi meşruiyet ve ekonomik sürdürülebilirlik, esasen yerleşik toplumlarla kurulan ilişkiler sayesinde mümkün olmuştur. Yerleşik dünyayla bu türden bağların yokluğunda ise, göçebe devlet deneyimleri çoğu zaman istisnai ve kısa ömürlü yapılar olarak kalmıştır. Orta ve İç Asya'da Hunlardan Moğollara ve hatta Mançulara uzanan siyasal gelişim çizgisi, bu durumu açık biçimde ortaya koymaktadır. Khazanov'un bu yaklaşımı, göçebe devletliğin içsel dinamiklerden çok, dışsal etkileşimler yoluyla biçimlendiğini ve bu nedenle göçebeliliğin siyasal formlarının ancak belirli tarihsel konjonktürlerde kalıcılaştılabildiğini göstermektedir. Khazanov, Barfield'in Çin hanedanları ile İç Asya göçebe imparatorlukları arasında kurduğu senkronizasyon modelini önemli bulmakla birlikte, aşırı genellemeler içerdiğini ve daha fazla detaylandırılması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, Çin'deki merkezi otoritenin zayıfladığı dönemlerle göçebe devletlerin yükselişi arasında belirli bağlar bulunsa da bu ilişki her zaman doğrusal değildir. Örneğin Hunlar, Çin henüz tam olarak birleşmeden; Göktürkler ise Çin'in yeniden birleşmesinden önce ortaya çıkmıştır. Ayrıca, göçebelerin Çin hanedanlarının çöküşünde doğrudan değilse de dolaylı etkilerinin küçümsememesi gerektiğini belirtmektedir. Uygurların An Lu-shan isyanını bastırırken oynadığı rol gibi örnekler, göçebelerin yalnızca askeri değil, siyasi süreçlere etkili biçimde müdahil olduklarını göstermektedir. Bu çerçevede Khazanov, Çin tarihindeki uzun vadeli dönüşümlerin temel nedeninin içsel dinamikler olduğunu kabul etse de Barfield'in "göçebe etkisini" zayıf göstermesini tek taraflı bulmaktadır. (Khazanov, 2003: 38).

Tablo 1. Göçebe Devlet Türleri (Khazanov, 2015: 353-403).

Tür	Temel Özellikler	Toplumsal Yapı	Hâkim Sınıf ve İktidar İlişkileri	Dağılma Koşulları	Örnekler
Birinci Tür	Yerleşik topluluklar üzerinde haraç veya vassallık ilişkisi kurulur. Göçebe merkezlidir, sınırlı yerleşiklik içerir.	Göçebe aristokrasi ile sıradan göçebeler ve yerleşikler arasında net ayrımlar vardır.	Aristokrasi, yönetici sınıf değil 'önder zümre'dir; egemenlik göçebe kimliğini korur.	Sömürü imkânları tükenince ya göçebelik tamamen son bulur ya da eski kabile yapısına dönlür.	Hun, Göktürk, Uygur, Moğol, Altın Orda
İkinci Tür	Yerleşik unsurlar daha yoğun entegredir. Göçebe karakter kısmen devam eder; devlet biçimi melezdir.	Yerleşik ve göçebe topluluklar daha iç içedir. Toplumsal dönüşüm daha hızlıdır.	Sınıflar imtiyazlılık düzeylerine göre ayrışır. Ekonomik ve etnik farklılıklar tabakalaşmaya neden olur.	Göçebeler yerleşikleşir; zamanla geri kalmış etnik azınlık hâline gelirler.	Selçuklu, Karahanlı, Maverâünnehir
Üçüncü Tür	Göçebe ve yerleşikler tek sosyo-politik yapıda bütünleşir. Tarım-pastoral iş bölümü vardır.	Yüksek düzeyde entegrasyon söz konusudur; sosyal yapı karmaşıktır.	Göçebelik niteliği büyük ölçüde kaybolmuştur. 'Göçebe' terimi bu tür için ancak çekinceyle kullanılır.	Bu tür nadir görülür; tipik formlar arasında geçiş özelliği taşır.	Karma geçiş formları; istisnai örnekler

Tablo 1’de de görüldüğü üzere Khazanov, göçebe devletleri yerleşik toplumlarla kurdukları ilişkiler temelinde iki ana tipe ayırmaktadır. Birinci ve ikinci tip diye adlandırdığı bu devletlere ek olarak nadir bir eğilim olarak tanımladığı üçüncü bir tip daha bulunmaktadır. Birinci tip göçebe devletler, yerleşik toplumlarla olan ilişkilerini genellikle haraç, vasallık ve sınırlı siyasi bağımlılık biçimleri üzerinden kurmaktadır. Bu devletlerde entegrasyon çoğunlukla siyasi düzeyle sınırlı kalmaktadır. Göçebe topluluklar kendi toplumsal ve ekonomik yapısını korurken, göçebe aristokrasi ise egemen sınıftan çok önde gelen bir zümre olarak konumlanmaktadır. Göçebelerin yerleşik hayata geçmesi, bu tür devletlerde sınırlı ölçekte gerçekleşse de tarım ve kent merkezlerinin zayıf yapısı nedeniyle siyasi otoriteye bağımlı kalmıştır. Bu devletlerin sürekliliği çoğu zaman merkezi gücün varlığına bağlı olmuş, siyasi çöküşle birlikte çökmüşlerdir. İskitler, Hunlar, Göktürkler, Karahıtaylar, Moğollar (erken dönem) ve Altın Orda bu tipe örnek teşkil etmektedir. İkinci tip göçebe devletler ise genellikle birinci tipin dönüşümü sonucunda, göçebelerin yerleşik toplumları fethedip kendi bölgelerine yerleştikleri durumlarda ortaya çıkmaktadır. Bu tür yapılar göçebe kökenli hanedanlar tarafından yönetilir; göçebe ve yerleşik nüfusun aynı siyasi çatı altında yer almasıyla kısmi bir sosyal ve siyasal sentez gelişmektedir. Ancak bu sentez genellikle hanedan çevresiyle sınırlı kalmakta ve geniş halk tabakalarında bütünleşme sınırlı olmaktadır. Khazanov, Kuşanlar, Kuzey Çin’deki göçebe hanedanlar, Karahanlılar, Selçuklular, Yüan Hanedanı, İlhanlılar ve Şeybaniler bu kategoriye dâhil etmektedir. Bu devletlerde göçebelik, artık bir yaşam biçiminden ziyade, yöneten sınıfın sosyokültürel kökenini ifade eden bir kimlik biçiminde devam etmektedir. Khazanov’a göre bu ayırım, göçebe devletlerin sadece siyasi değil, ekonomik ve toplumsal yapılar açısından da çeşitlendiğini ve yerleşik dünyayla kurdukları ilişkinin niteliğine göre dönüşüm geçirdiklerini ortaya koymaktadır (Khazanov, 2003: 38-40). Üçüncü tür göçebe devletler ise,

göçebe ve yerleşik unsurların yalnızca siyasal düzeyde değil, aynı zamanda ekonomik ve toplumsal düzeyde bütünleştiği nadir örneklerdir. Bu tür yapılarda, tarımcılar ve pastoralistler arasında belirgin bir iş bölümü oluşur ve toplumsal tabakalaşma çoğu zaman ekonomik uzmanlaşmaya ve etnik farklılıklara dayanmaktadır. Ancak Khazanov'a göre bu yapılar bir "tür" olarak değil, daha çok bir eğilim veya temayül olarak ele alınmalıdır; çünkü bu seviyedeki entegrasyonun ortaya çıkması, iki farklı toplumun hem yapısal hem de işlevsel düzeyde derinleşmiş bir bütünleşmesini gerektirmektedir. Tarihte nadir rastlanan bu örnekler, çoğu kez diğer iki tipe yakın karma modellerdir (Khazanov, 2015: 435-436).

Göçebe toplumlara dair tarih yazımının evrimi, yalnızca bu toplumların siyasal yapılarının değil, aynı zamanda yerleşik medeniyetlerin onları nasıl algıladıklarının da bir yansımasıdır. Göçebelik araştırmalarının ilk dönemleri, Antik Çağ'dan Orta Çağ'ın sonlarına dek uzanan ve çoğunlukla dışlayıcı, betimlemeye dayalı bir bilgi birikimine sahiptir. Bu dönemde göçebeler, yerleşik topluluklarca çoğu zaman düzensizlik, barbarlık ve tehdit unsuru olarak algılanmıştır. Ancak Orta Çağ'ın ilerleyen evrelerinde, göçebeler dünya düzeninin geçici değil, daimî bir unsuru olarak görülmeye başlanmıştır. Antik ve Orta Çağ yazınlarında göçebeler genellikle dışarıdan gözlemleyenlerce tanımlanmış, betimlemeler çoğunlukla birbirini tekrar eden klişelere dayanmıştır. Yunan, Roma, Çin ve Orta Çağ İslam kaynaklarında sıkça karşılaşılan bu tasvirlerde, göçebelerin tarımla uğraşmadıkları, belirli bir güzergâh izlemeden hayvanları için su ve ot arayışıyla göç ettikleri ifade edilmiştir. Ne var ki, bu gözlemler çoğunlukla yerinden, bağlamından ve sosyo-politik örgütlenme biçimlerinden kopuk yorumlardır (Khazanov, 2015: 84). Oysa tarihsel gerçeklik, göçebe toplumların yekpare bir şekilde tamamen göçer veya tamamen yerleşik olmadığını ortaya koymaktadır. Avrasya bozkır halklarının büyük bir bölümü gerçekte çoğu zaman yarı-göçebe ya da yerleşikleşmeye geçmiş topluluklar olarak varlık göstermiştir. Bu çeşitlilik, göçebeliliğin tekil ve durağan bir yapı değil, esnek, çevresel ve siyasal koşullara göre şekillenen bir yaşam stratejisi olduğunu göstermektedir (Khazanov, Göçebe ve Dış Dünya, 2015: 101).

Khazanov'un dikkat çektiği önemli bir nokta, göçebe devletlerin evrimsel bir doğrusal çizgiyle gelişmediğidir. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Moğollar ve Mançular gibi İç Asya kökenli imparatorluklar arasında siyasal miras ve süreklilik bulunmakla birlikte, bu miras sıklıkla kesintilere, hatta tersine dönüşlere sahne olmuştur. Örneğin, Uygur Devleti başlangıçta Doğu Göktürk Kağanlığı'nın siyasal mirasını devralmış gibi görünse de zamanla farklı bir gelişim çizgisi izlemiştir. Aynı şekilde halef devletlerin seleflerinden daha ileri bir formasyon geliştirdikleri varsayımı her zaman geçerli değildir (Khazanov, 2015: 384). Bu durum, göçebe siyasal yapılarının belirli bir evrimsel hiyerarşiye göre değil, çevresel, demografik ve dış ilişkiler gibi çok sayıda değişkenle şekillendiğini göstermektedir.

Bu tarihsel süreçte, Avrasya bozkırlarında göçebe unsurlara sahip birçok yerleşik devlet de ortaya çıkmıştır. Bu devletler teknolojik ve yönetsel olarak ilerleme kaydetmiş olsalar da bünyelerinde yaşayan göçebe topluluklar büyük oranda kendi geleneksel iktisadi yapıları içinde kalmışlardır. Göçebeler, bu koşullarda karşılaştıkları zorlukları aşmak için daha karmaşık ve kapsayıcı sosyo-politik örgütlenmeler kurmuşlardır. Ancak bu da düz bir ilerleme değil, inişli çıkışlı, kesintili ve zaman zaman gerileyen bir süreci ifade etmektedir. Khazanov'un bu gelişim sürecine dair bir diğer önemli katkısı, Avrasya bozkırındaki iki düzeyde tâbîlik ilişkisi tanımıdır. Bunlardan ilki, aynı göçebe birim içinde bazı grupların diğer gruplara tâbî olması; ikincisi ise farklı göçebe birimler arasında kurulan tâbîlik bağlarıdır. Özellikle baskın kabîlenin diğerlerini "köle" statüsünde gördüğü hiyerarşik düzen, göçebe konfederasyonların içsel siyasal dinamiklerine ışık tutmaktadır. Bu durum, göçebe siyasal yapılarında eşitlikçi bir modelden çok, güç ilişkilerine dayalı bir örgütlenmenin de varlığını ortaya koymaktadır (Khazanov, 2015: 391).

Khazanov'un analizine göre İskitler, göçebe dünyasında erken devlet formasyonunun önemli örneklerinden biridir. M.Ö. 1. binyılın başlarında yerleşik merkezlerin kaybolmasıyla birlikte, atlı göçebe yaşam biçimine dayalı kültürlerin ortaya çıkışı, İskitleri öncül örneklerden biri hâline getirmiştir (Khazanov: 2015: 136). Antik yazarların "süt içenler" ya da "kısrak sütüyle beslenenler" olarak tanımladığı bu toplumlar içinde İskitler, toplumsal farklılaşmanın belirginleştiği, aristokratik soy temsiline dayanan bir siyasi yapı geliştirmişlerdir. İskit toplumundaki kraliyet uruğu, kendisini kutsal bir

soyun devamı olarak tanımlamış, toplumu oluşturan kabileler, ataları olarak mitolojik figür Targitaus'un oğullarına bağlanmıştır. Khazanov'a göre bu şecere bilinci, aristokrat sınıfın ideolojik hâkimiyetini meşrulaştırmaya yarayan bir araçtır. Ayrıca, İskitlerdeki siyasi kararların din adamları tarafından değil, dünyevi aristokrasi tarafından alındığı belirtilerek, yönetim biçiminin şeflikten çok devlete yakın olduğu vurgulanmaktadır (Khazanov, 2015: 251). İskit siyasal yapısı, göçebe dünyada sıkça rastlanan karizmatik reislikten farklı olarak, daha gelişkin bir örgütlenmeye sahiptir. Khazanov, bu yönüyle İskitleri ve erken Türk topluluklarının "reislikten çok devlete yakın" yapılar olarak tanımlamaktadır (Khazanov, 2015: 285).

Khazanov, Hunları, Avrasya bozkırlarının klasik göçebe toplumları arasında yer almalarına rağmen sosyal ve siyasal örgütlenme düzeyleri itibarıyla erken devlet yapısına en çok yaklaşan topluluklardan biri olarak değerlendirmektedir. Ayrıca pastoralist faaliyetlerin yanı sıra tarımsal üretimin de mevcut olduğu ekonomik çeşitlilikte, aristokratik unsurların varlığını da dikkat çekici bulmaktadır (Khazanov, 2015: 132 ve 325). Khazanov potansiyeline rağmen Hunların hiçbir zaman yerleşik devlete dönüşmediğinin altını çizmektedir. Ancak bu bir başarısızlık değil, tercihin sonucudur. Khazanov Hunların at sırtında savaşarak bir devlet kurmakla gurur duyduğunu ve askeri zayıflık dönemlerinde yerleşikleşen Hun topluluklarının asimile olduğunu belirtmektedir (Khazanov, 2015: 381).

Yerleşik bir devlet olmayı küçümseyen ve yok edici bir son olarak gören diğer bir göçebe devlet ise Göktürklerdir. Khazanov Göktürklerin siyasal örgütlenmesini "farklılaşmış segmenter sistem" modeline yerleştirmektedir. Göktürklerde aşiret yapısı içerisinde farklı segmentler bulunmakla birlikte, bu segmentlerden biri olan Aşina uruğu, diğerlerinden ayrılarak yönetici sınıf hâline gelmiştir. Bu yapı, kabileler arası eşitlik ilkesine dayanan klasik segmenter sistemden uzaklaşmayı ve yönetsel farklılaşmayı temsil etmektedir (Khazanov, 2015: 255). Khazanov, Göktürk kağanlarının da İskitlerde olduğu gibi tanrısal kökenli bir yönetici figür olarak toplumsal meşruiyet elde ettiğini ve gök tarafından bahşedilen kutsal bir iktidara sahip olduklarının düşünüldüğünü belirtmektedir. Göktürklerin idari yapısı, şeflikten ziyade kurumsallaşmış bir devlet yapısına yakındır ve bu yönüyle bozkırın siyasal evriminde önemli bir dönüm noktasıdır. Göktürklerde din adamlarından oluşan teokratik karar alma mekanizması yerine askeri ve aristokratik nitelikli bir yönetim modeli bulunmaktadır (Khazanov, 2015: 281).

Moğol devlet yapısı üzerine Khazanov'un değerlendirmesi ise, bu yapının feodalizmle açıklanamayacağını ortaya koymaktadır. Munkuev'in Moğolları klasik feodalizm çerçevesinde değerlendirme çabalarına karşı çıkarak, Moğol siyasi yapısının özgünlüğüne dikkat çeker. Moğolların "ötegi-buğol" (bağımlı köylü), "nökür" (sadık yoldaş) ve "iç kölelik" gibi kurumları, Avrupa tipi feodalizmin karşılığı değildir. Khazanov'a göre, Moğol devlet sistemi "ulus" esasına dayanmaktadır. Merkezi monarşi fikri Cengiz Han'ın zihniyetine aykırıdır. Aile yapısında çekirdek ve kök aile tipleri hâkimdir. Atalara ait şecerelerin kuşaktan kuşağa aktarılması, aristokratik hafızanın canlı tutulmasını sağlar. Moğollarda toplumsal farklılık, klanlara dayalı statüyle sürdürülmekte, siyasi organizasyon da bu sosyal kodlar etrafında şekillenmektedir (Khazanov, 2015: 431). Khazanov, göçebe toplumların yerleşikleşme ve devletleşme yönünde ivme kazanmasının en tipik örneklerinden birinin Moğol İmparatorluğu olduğunu vurgulamaktadır. Göçebeler bir devleti fethedip tarım toplumlarıyla birleştiğinde, sadece siyasi değil, aynı zamanda ekonomik ve kültürel dönüşüm süreçleri de hızlanmaktadır. Bozkırda ilçeler, zanaatkâr merkezleri ve siyasi odaklar oluşmakta ve yönetici sınıf ise çoğu zaman kısa sürede yerleşik bir elit haline gelmektedir. Bu dönüşüm dalgası zamanla sıradan göçbeleri de etkileyerek onları da yerleşik yaşama sürüklemektedir. Bununla birlikte, Khazanov, göçebe toplumların tarihsel sürecinde sosyal ilerlemenin tersine çevrilebilir olduğunu belirtmektedir. Aynı etnik gruplar, bir dönem sınıflaşma evresine girip tarım alanlarını fethederek devlet kurma sürecine ulaşırlar da bu devlet çöktüğünde yeniden göçebe düzeye gerileyebilirler. Bu durum, göçebe tarihin gelişimini çizgisel değil, döngüsel bir hareket olarak tanımlamaktadır. Son üç bin yıl boyunca Avrasya bozkırlarında bu döngüsellik hâkim olmuş, ilerleme çoğu zaman tarım toplumlarından gelen dışsal etkilerle mümkün olabilmektedir. Maddi kültür alanında dahi yenilikten çok geleneksel formlar etkili olmuştur; kültürel süreklilik, dönüşümden daha baskın olmuştur. Bu nedenlerle Khazanov, mekânsal

ve zamansal farklılıklar içerse de tüm göçebe toplulukları ortak yapısal özellikler etrafında değerlendirme fikrini savunmaktadır (Khazanov, 1978: 125).

Uygurlar, Khazanov'un göçebe toplumların ardıl olarak sürekli ve kesintisiz bir formda olmadığını kanıtlaması açısından önemlidir. Khazanov'a göre göçebeler tarihi çizgisel ve sürekli bir ilerlemeyi değil; süreklilik ve kesintilerin içiçe geçtiği zaman zaman geri dönüşlerin olduğu bir yapıdadır (Khazanov, 2015: 385). Khazanov, Uygurların göçebe siyasi organizasyonlar içinde kendilerine özgü bir geçiş formu temsil ettiğini vurgulamaktadır. İlk aşamada, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın ardılı olarak benzer siyasi ve toplumsal yapıları sürdüren Uygurlar, kısa sürede hem Çin ile etkileşim hem de iç dinamikler aracılığıyla derin dönüşümler geçirmiştir. Vassal göçebe gruplar (Karluklar, Basmıllar) ile kurulan hiyerarşik ilişkiler, Uygurların merkezileşmiş otoriteyi pekiştirmesini sağlamıştır. Çin'e yapılan askerî yardımların karşılığında alınan hediyeler ve haraçlar, göçebe aristokrasinin zenginleşmesini ve toplumsal tabakalaşmanın belirginleşmesini doğurmuştur. Özellikle Tengri Kağan döneminden itibaren saray inşaları, kadınların süslenme alışkanlıkları gibi unsurlar, sade göçebe yaşamın terk edilip Çinleşmiş aristokratik bir kültürün geliştiğini göstermektedir. Göçebe kağanlığın sonrasında Doğu Türkistan'a geçen Uygurlar, yerleşik hayata geçmiş ve tarım toplumuna evrilmişlerdir (Khazanov, 2015: 385-386).

Selçuklular hakkında Khazanov'un değerlendirmeleri, bu göçebe kökenli hanedanın fethettiği yerleşik topraklarda nasıl bir siyasi ve toplumsal dönüşüm geçirdiğini ortaya koymak açısından ilgi çekicidir. Selçukluların İran'daki varlığı, plânlı bir imparatorluk projesi değil, konjonktürel fırsatların yarattığı bir fetih hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Göçebe aristokrasinin İranlı yerleşik aristokrasiye üstünlük kurduğu bu dönemde, ikta sistemi yoluyla göçebe yönetici sınıf, vergi toplama yetkisine kavuşmuş ve hayat tarzını değiştirmeksizin egemenlik sürdürebilmiştir. Selçuklu hanedanı zamanla göçebe geleneklerinden uzaklaşarak şehirli, yerleşik düzene uyum göstermeye başlamış, sıradan göçebeler ise sosyal hiyerarşide daha alt bir konuma gerilemiştir. Buna rağmen, sınır boylarında görev yapan göçebeler ayrıcalıklı statüler kazanmış, göçebe kimliği tamamen silinmemiştir. Oğuz segmenter yapısının Hunlara kadar uzandığını belirten Khazanov, Selçuklu öncesi dönemde bile tabakalaşmanın ve mülkiyet eşitsizliğinin Oğuz topluluklarında gözlemlendiğini ifade etmektedir (Khazanov, 2015: 393,394 ve 396).

Khazanov'a göre, Avrasya bozkırları boyunca uzanan ticaret yolları — özellikle de İpek Yolu'nun kuzey rotası olarak tanımlanan "bozkır yolu" — yalnızca göçebe imparatorlukların bozkır kuşağının tümünü ya da büyük bir kısmını siyasi denetim altına aldıkları dönemlerde etkili biçimde işlemiştir. Tarih boyunca bunun yalnızca iki kez mümkün olduğunu belirten Khazanov, bu durumun ilk örneğini MS 6. yüzyılda kurulan Türk Kağanlığı ile ilişkilendirir. Ona göre, Türklerin kurduğu ilk pan-Avrasya göçebe imparatorluğu yalnızca Avrasya bozkırındaki geniş göçebe kitleleri değil, aynı zamanda Amu Derya'nın kuzeyindeki yerleşik tarım bölgeleri ve hatta Kırım üzerinden Boğaziçi kıyılarına kadar ulaşan geniş bir jeopolitik alanı kontrol etmeyi başarmıştır. Bu olağanüstü yayılım yalnızca askeri ya da politik bir amaç taşımamakta, aynı zamanda kıtalararası ticaret üzerindeki hâkimiyeti ele geçirme ve bu hatlardan ekonomik kazanç sağlama motivasyonuna da dayanmaktadır. Bu bağlamda, Khazanov'un vurguladığı üzere, göçebe imparatorlukların siyasi bütünlüğü ve merkezîyetçiliği, yalnızca kendi iç dinamiklerinin değil, aynı zamanda Avrasya ölçeğinde ekonomik ve stratejik çıkarların da bir sonucudur (Khazanov, 2019: 90). Avrasya içi kıtalararası kara ticaretinin ikinci ve son büyük canlanması, 13. yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nun yükselişiyle mümkün olmuştur. Moğolların kısa ömürlü fakat etkili siyasi birliği, "Pax Mongolica" olarak adlandırılan bir dönemde Avrasya çapında benzeri görülmemiş bir ticari hareketlilik yaratmıştır. Bu dönem, daha önceki bölgesel ticaret ağlarının kapsamlı biçimde yeniden düzenlenmesine sahne olmuştur. Çin ipeği, düşük üretim maliyeti sayesinde rekabet avantajını yeniden kazanarak Avrupa pazarlarında tekrar görünür hâle gelmiştir. Ancak Çin'den Karadeniz'e kadar uzanan doğrudan kara ticaret yolu yalnızca kısa süreliğine etkin olabilmıştır; Moğol İmparatorluğu'nun dört halef devlete bölünmesinin ardından Avrupa ile Çin arasındaki doğrudan iç ticaret neredeyse önemini yitirmiştir. Bu süreçte Çin ürünlerine erişim Müslüman tüccarlar aracılığıyla İran'daki Tebriz gibi merkezler üzerinden sağlanmış, Ming Hanedanlığı'nın 1368 sonrası dış ticareti kısıtlamasıyla birlikte bozkır üzerinden ticaret iyiden iyiye azalmıştır. Khazanov'un tespitiyle, göçebe imparatorluklar bozkır

kuşağının bütünlüğünü sağladığında ticaret hattı işler hâle gelmiş, ancak göçebe siyasi birliğin çözülmesi durumunda ticaret parçalanmış ve daha güvenli olan deniz yolları tercih edilmiştir. Erken modern çağa birlikte denizcilikteki ilerlemeler, karavellerin ve buharlı gemilerin yaygınlaşması, bozkır yolunun önemini hızla ortadan kaldırmış ve göçebelerin kıtalararası ticaretteki belirleyici rolü sona ermiştir. Khazanov'a göre, göçebelerin ekonomik etkinlikleri yer yer sayılarının ve üretim kapasitelerinin ötesine geçse de, Avrasya siyasi ve askeri tarihinde oynadıkları rol, ticarete oynadıkları rolden çok daha belirleyicidir (Khazanov, 2019: 91).

Başarılı göçebe devletlerin yalnızca bölgeler arası siyasal dönüşümle sınırlı kalmayıp, uzun mesafeli ticaretin örgütlenmesinde yerleşik toplumların profesyonel tüccarlarını sürece dâhil edebilme kapasitesine sahip olduğunu belirten Khazanov, bu niteliği göçebe siyasal yapılarının karakteristik bir özelliği olarak değerlendirmektedir. Göçebeler, bu tür ticarete yalnızca talep yaratarak değil, zaman zaman doğrudan malzeme sağlayarak da katkıda bulunmuşlardır. Ancak, göçebe devletlerin bu ticaretten orantısız biçimde kazanç sağladığı ve çoğu durumda bağımlı yerleşik toplumlardan kendilerine gelen mal akışının çok daha fazla olduğu vurgulanmaktadır. Bu durum antik dönemlerden itibaren gözlenmiştir. Öte yandan Khazanov, günümüzde İpek Yolu kavramının tarihsel bağlamından kopararak romantize edilmiş ve abartılmış bir anlatıya dönüştüğünü eleştirel biçimde dile getirmektedir. Ona göre, 19. yüzyılda Richthofen tarafından icat edilen "İpek Yolu" terimi, günümüzde Çin'in "Tek Kuşak, Tek Yol" gibi girişimleriyle siyasi yumuşak güç stratejilerinin bir aracı hâline gelmiştir. Dahası, bazı akademisyenlerin dahi bu mitin cazibesine kapılarak eleştirel yaklaşımdan uzaklaştıkları görülmektedir. Oysa tarihsel veriler, düzenli, kesintisiz ve binlerce kilometreyi kateden ihtişamlı kervanlar fikrinin büyük ölçüde efsanevi olduğunu ortaya koymaktadır. Marco Polo'nun seferlerinin yıllar sürmesi, ya da Arap ve Rus kaynaklarında bildirilen günlük 25 kilometreyi aşmayan kervan hareketleri, bu romantik anlatıyı çürütmektedir. Dolayısıyla Khazanov, İpek Yolu anlatısının hem akademik hem de popüler düzeyde eleştirel bir süzgeçten geçirilmesi gerektiğini savunmaktadır (Khazanov, 2019: 89).

Khazanov'a göre, Avrasya bozkırlarında göçebe toplumların tarihsel gelişimi boyunca iki zıt eğilim—yerleşikleşme ve yeniden göçebeleşme—eşzamanlı olarak gözlemlenmiştir. Bu süreçler çoğu zaman aynı topluluk içinde, toplumsal ve ekonomik koşullara bağlı olarak dönüşümlü biçimde yaşanmıştır. Nitekim 19. yüzyılda Türkmenler ve Güney Kazaklar arasında, hayvan varlığını yitiren bir göçebenin yerleşik yaşama geçmesi ya da varlıklı bir çiftçinin sürü edinerek yeniden göçebeliğe dönmesi olağan bir durumdu. Khazanov ayrıca bu dönüşümlerin tarihsel bağlama duyarlı olduğunu vurgular. Örneğin Karadeniz'in kuzeyinde İskit döneminin sonlarına doğru gözlenen yerleşikleşme eğilimi, Sarmatlar ve özellikle Hunların ilerlemesiyle kesintiye uğramıştır. Aynı şekilde, Hazar Kağanlığı döneminde göçebelerin yerleşik yaşama geçmesi desteklenmişse de Peçenek akınları sonrasında bu topluluklar yeniden göçebeliğe dönmüştür. Polovtsy (Kıpçak) topluluklarının 12. yüzyılda yarı-göçer, tarıma dayalı bir hayvancılık sistemi geliştirmeye başladığı görülsede bu eğilim 13. yüzyıldaki Moğol istilasıyla kesintiye uğramıştır (Khazanov, 1978: 121). Khazanov'a göre, göçebe toplumlarda yerleşikleşme eğilimi genellikle içsel sosyoekonomik dinamikler tarafından tetiklenir. Bu dinamikler arasında bazı toplulukların yoksullaşması, üst tabakaların tarımsal ve zanaat ürünlerine yönelmesi, siyasi istikrarsızlık, mera alanlarının daralması ve yerleşik komşu toplumların etkisi gibi faktörler yer alır. Buna karşın, göçebeliğe dönüş veya göçebeleşme eğilimi çoğu zaman dışsal siyasal olaylarla, özellikle de yeniden iskân süreçleri ve yeni göçebe toplulukların istilalarıyla ilişkilidir. Ayrıca, içsel nedenler de bu eğilimi besleyebilir; örneğin, topluluk içi çelişkileri dışa doğru genişlemeyle çözme girişimleri veya iktidar elitlerinin göçebe yaşam tarzını sürdürme yönündeki tercihleri bu bağlamda değerlendirilebilir. İklim değişikliklerinin bu dönüşümler üzerinde etkisi olabileceği öngörülse de bu husus Khazanov tarafından açık uçlu bir soru olarak bırakılmıştır (Khazanov, 1978:121).

6. SONUÇ

Bu çalışma, Khazanov'un göçebe devlet anlayışı üzerinden bozkır toplumlarının siyasal mekanizmalarını yeniden düşünmeye yönelik bir çaba olarak değerlendirilebilir. Ancak göçebe toplulukların tarihsel özgüllüğünü, siyasal kurumsallaşma düzeylerini ve yerleşik olmayan devlet

formlarını anlamaya yönelik teorik tartışmalar henüz tamamlanmış değildir. Özellikle göçebe toplumlarda iktidarın meşruiyeti, dayanıklılığı ve dönüşüm kapasiteleri gibi meseleler, disiplinlerarası yöntemlerle daha da derinleştirilmeye açıktır. Bu bağlamda Khazanov'un sınıflandırması, yalnızca geçmişin analizine değil, aynı zamanda sosyal bilimlerin mevcut devlet kuramlarını çoğulcu bir zeminde yeniden inşa edebilmesi için de verimli bir tartışma alanı sunmaktadır. Bu nedenle çalışma, Khazanov'un yaklaşımını aktarmakla yetinmeyip, onun dış dinamiklere aşırı vurgu yapan ve göçebe devletleri "tamamlanmamış" formlar olarak konumlandıran varsayımlarını tartışmaya açarak, göçebe siyasal örgütlenmenin içsel kapasitesini görünür kılmayı amaçlamıştır.

Khazanov'un göçebe devletlere ilişkin yaklaşımı, sosyal bilimlerin evrimselci ve yerleşik-merkezli açıklamalarına yönelttiği eleştiriler bakımından önemli bir açılım sağlasa da göçebeliliği çoğu zaman "devlete yaklaşan fakat ona erişemeyen" bir form olarak okuması, göçebe siyasal örgütlenmenin özgünlüğünü kısmen gölgelemektedir. Göçebe toplumları pastoralizm türleri, toplumsal bütünleşme, hiyerarşi, soy miti ve iktidar ilişkileri üzerinden çok katmanlı biçimde incelemesi kuşkusuz literatüre dikkate değer bir kuramsal derinlik kazandırmaktadır. Ancak bu derinlik, onun nihai yorumu olan "tamamlanmamış devlet" fikrinin sınırlayıcı etkisinden tümüyle kurtulamamaktadır. Khazanov'un göçebe devleti çoğunlukla yerleşik devlet normuna göre tanımlaması ve siyasal kalıcılığı dış dinamiklere bağlaması, göçebe siyasal örgütlenmenin kendi içsel kapasitesini açıklamada önemli bir teorik gerilim yaratmaktadır. Özellikle şeflik ve erken devlet kuramlarıyla kurduğu ilişki, bir yandan göçebe devletlerin belirli yapısal özelliklerini anlamayı kolaylaştırırken, diğer yandan bu yapıları yerleşik merkezli evrimci bir çizgiye çekme eğilimi taşımaktadır. Bu çalışma, söz konusu kuramsal çerçevenin Türk göçebe devlet deneyimini açıklarken hangi noktalarda aydınlatıcı, hangi noktalarda ise yetersiz kaldığını göstermeye çalışmıştır. Khazanov'un sınıflandırma sistemi ve Avrasya bozkır kuşağına ilişkin tespitleri eleştirel bir gözle yeniden okunduğunda, göçebe devletleri yerleşik devletler farklı özgün bir devlet biçimi olarak konumlandırmak ve bu devletleri açıklarken iç dinamiklerinin etkisiyle var olma kapasitesini ortaya çıkarmak mümkün görünmektedir.

Sonuç olarak, Khazanov'un kuramsal mirası, her ne kadar yerleşik devlet normunun gölgesini tamamen geride bırakmasa da göçebe toplumların siyasal varlığını görünür kılma çabası bakımından önemli bir referans noktasıdır. Onun tipolojik ayrımları, göçebe siyasal formasyonların yerleşik olmayan toplumsal yapılarda da karmaşık, esnek ve yeniden üretilebilir kurumsallıklar geliştirebildiğini göstermesi bakımından zengin bir tartışma zemini yaratmaktadır. Ancak bu zeminin, göçebe devletlerin siyasal dayanıklılığını yalnızca dışsal fırsatlara indirgeyen evrimci sınırlarını aşarak, içsel örgütlenme kapasitesini, kolektif meşruiyet mekanizmalarını ve kurumsal sürekliliği açıklayan yeni kuramsal açılımlarla genişletilmesi gerekmektedir. Bu makalenin sunduğu eleştirel okuma, göçebe devletlerin tarihsel deneyimlerini yerleşik devlet merkezli kavram setlerinin ötesinde yeniden düşünmek için bir davet niteliğindedir. Umulur ki bu tartışma, göçebe siyasal örgütlenmelerin yalnızca "devlet olamamış veya sadece dış etkenlerle devlet olabilmiş geçici düzenler" değil, kendi koşulları içinde özgün, tutarlı ve devlet niteliği taşıyan siyasal yapılar olarak var olabildiklerini ortaya koyan yeni araştırmalara ilham verir.

Beyan ve Açıklamalar

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedirler.
2. Yazarı tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Bondarenko, D. M., Korotayev, A. V., & Kradin, N. N. (2023). Introduction: Social evolution, alternatives, and nomadism. I. V. Sledzevski (Ed.), *Nomadic pathways in social evolution* (s.1-23). Center for Civilizational and Regional Studies of the Russian Academy of Sciences.
- Carneiro, R. L. (1969). A theory of the origin of the state. *Science*, 169(3947), 733–738.

- Carneiro, R. L. (1981). Transition to statehood in the New World. R. G. Jones (Ed.), *The chieftdom as precursor of the state* (s.834-871). Cambridge University Press.
- Claessen, H. J., & Skalnik, P. (1993). Erken devlet Kuramlar ve Varsayımlar. P. Skalnik & H. J. Claessen (Ed.), *Erken devlet* (s.3-42). İmge Kitabevi.
- Cohen, R. (1993). Devletin kökenleri: Yeniden değerlendirme. P. Skalnik & H. J. Claessen (Ed.), *Erken devlet* (s.43-111). İmge Kitabevi.
- Çelik, T. (2024). A. M. Khazanov, *Göçebe ve dış dünya*: Kitap incelemesi. *Publicus*, 2(1), 226–238.
- Earle, T. (2001). Şefliklerin evrimi. T. Earle (Ed.), *Devlete doğru* (s.9-26). Ütopya Yayınları.
- Galvin, K. A. (2010). Anatoly Khazanov: Outstanding contributor to the study of nomadic pastoral societies. *Nomadic Peoples*, 14(2), 1–2.
- Gellner, E. (2015). Önsöz. A. Khazanov, *Göçebe ve dış dünya* (s.7-27). Doğu Kütüphanesi.
- Golden, P. (2015). The stateless nomads of early medieval Central Eurasia. *Materialy po Arkheologii, Istorii i Etnografii Tavrii*, 20(33), 338–368.
- Golden, P. (2018). *Türk halkları tarihine giriş*. Ötüken Yayınları.
- Güler, B. A. (2023). *Devlet bilimi: Göçebe ve yerleşik devlet*. İmge Kitabevi.
- Kaufmann, J. C. (2000). The long walk I—Pastoral nomads and anthropology: An interview with Anatoly M. Khazanov. *Nomadic Peoples*, 4(1), 5–22.
- Khazanov, A. M. (1978). Characteristic features of nomadic communities in the Eurasian steppes. W. Weissleder (Ed.), *The nomadic alternative: Modes and models of interaction in the African-Asian deserts and steppes* (s.119-126). De Gruyter Mouton.
- Khazanov, A. M. (1993). Erken devlet çalışmasının bazı kuramsal sorunları. P. Skalnik & H. J. Claessen (Ed.), *Erken devlet* (s.113-133). İmge Kitabevi.
- Khazanov, A. M. (2003). Nomads of the Eurasian steppes in historical retrospective. *Nomadic pathways in social evolution*. Center for Civilizational and Regional Studies of the Russian Academy of Sciences.
- Khazanov, A. M. (2015). *Göçebe ve dış dünya*. Doğu Kütüphanesi.
- Khazanov, A. M. (2019). Steppe nomads in the Eurasian trade. *Chungara Revista de Antropología Chilena*, 51(1), 85–93.
- Krader, L. (1993). Devletin Asya göçebeleri arasındaki kökeni. P. Skalnik & H. J. Claessen (Ed.), *Erken devlet* (s.135-154). İmge Kitabevi.
- Kradin, N. N. (2003). Ernest Gellner and debates on nomadic feudalism. *Social Evolution & History*, 2(2), 162–176.
- Kradin, N. N. (2008). Early state theory and the evolution of pastoral nomads. *Social Evolution & History*, 7(1), 107–130.
- Lattimore, O. (1940). *Inner Asian frontiers of China*. American Geographical Society.
- Lattimore, O. (1979). Herdsmen, farmers, urban culture. *Pastoral Production and Society*, 479–490.
- Markov, G. (2010). *Kochevniki Azii (Asya'nın göçebeleri)*. URSS.
- Service, E. (1975). *Origins of the state and civilizations*. Norton.
- Sodnompilova, M. M., & B. Z. (2019). The idea of space among the nomads of the great steppe. *Social Evolution & History*, 18(2), 35–54.
- Yılmaz, B. (2023). A. M. Khazanov, *Göçebe ve dış dünya*: Kitap incelemesi. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 19, 375–384.